पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या........ आगत संख्या........

पुस्तक वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

~~This book belongs~~
~~to ...ir~~

ÁTMATATWABIVEKA

BY

UDAYANA'CHA'RYA

Edited By

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Calcutta.

PRINTED AT THE GANESA PRESS.

1873

To be had from Pa… …ara B. A. Sanskrit …ge of Calcutta.

पण्डितकुलतिलक-पूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति पाद-प्रणीत-प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि

१	आशुबोध व्याकरणम् ...	३।
२	धातुरूपादर्शः ...	२
३	शब्दस्तोम-महानिधि [संस्कृत अभिधान]	१०
४	सिद्धान्तकौमुदी—सरलाटीकासहिता	११
५	सिद्धान्तबिन्दुसार [वेदान्त] ...	॥
६	तुलादानादिपद्धति [बङ्गाक्षरैः] ...	४
७	गयाश्राद्धादिपद्धति ...	१
८	शब्दार्थरत्न ...	॥।
९	वाक्यमञ्जरी [बङ्गाक्षरैः] ...	।
१०	छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर—सटीक	॥=
११	वेणीसंहार नाटक—सटीक ...	१
१२	मुद्राराक्षस नाटक—सटीक ...	१॥
१३	रत्नावली ...	॥
१४	मालविकाग्निमित्र—सटीक ...	१॥
१५	धनञ्जय विजय—सटीक ...	।
१६	महावीरचरित ...	१॥
१७	साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी—सटीक ...	२
१८	वैयाकरणभूषणसार ...	॥
१९	लीलावती ...	॥।
२०	बीजगणित ...	१
२१	शिशुपालवध—सटीक ...	६
२२	किरातार्जुनीय—सटीक ...	२॥
२३	कुमारसम्भव—पूर्वखण्ड सटीक ...	१
२४	कुमारसम्भव—उत्तरखण्ड ...	

आत्मतत्त्वविवेकः।

स्वाम्यं यस्य निजं जगत्सु जनितेष्वादौ ततः पालनम्
व्युत्पत्तेः करणं हिताहितविधिव्यासेधसम्भावनम्।
भूतोक्तिः सहजा कृपा निरुपधि यत्नस्तदर्थात्मक
स्तस्मै पूर्व्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः॥

इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसम्वेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः सर्वएव तद्धानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः सर्व्वाध्यात्म विदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्ण्यन्ति न ततोऽन्यं प्रति-योग्यनुयोगितया आत्मैव तत्त्वतो-ज्ञेयः। तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राप्येकवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते।

अत्र बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा गुण गुणिभेदभङ्गो वा अनुपलम्भो वा। तत्र न प्रथमः प्रमाणाभावात् यत् सत्तत् क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति चेन्न प्रतिबन्धासिद्धेः। सामर्थ्यासामर्थ्य-

लक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गेण भेदसिद्धौ तत्सिद्धिरिति चेन्न विरुद्धधर्म्मसंसर्गासिद्धेः । प्रसङ्गविपर्य्ययाभ्यां तत्सिद्धिरिति चेन्न सामर्थ्यं हि करणत्वं वा तद्योग्यता वा । नाद्यः साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गात् । व्यावृत्तिभेदादयमदोष इति चेन्न तदनुपपत्तेः व्यावर्त्त्यभेदेन विरोधोहि तन्मूलं स च न तावन्मिथो व्यावर्त्त्यप्रतिक्षेपात् गोत्वाश्वत्ववत् तथासति विरोधादन्यतरापाये बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गात् । नापि तदाक्षेपप्रतिक्षेपाभ्यां वृक्षत्व शिंशपात्ववत् परापरभावानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा समर्थस्याप्य करणमसमर्थस्यापि वा करणं प्रसज्येत । नाप्युपाधिभेदात् कार्य्यत्वा नित्यत्ववत् तदभावात् । नच शब्दमात्रमुपाधिः पर्य्यायशब्दोच्छेद प्रसङ्गात् । नापि विकल्पभेदः स्वरूपकृतस्य तस्य व्यावृत्तिभेदकत्वे असमर्थव्यावृत्तेरपि भेदप्रसङ्गात् विषयकृतस्य तु तस्य भेदकत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गात् नच निर्न्निमित्तएवायं व्यावृत्तिभेदव्यवहारः अति प्रसङ्गादिति । नापि द्वितीयः साहि सहकारिसाकल्यस्वा प्रातिस्विकी वा । न तावदाद्यः पक्षः सिद्धसाधनात् परानभ्युपगमेन हेत्वसिद्धेश्च यत्सहकारिसमवधानवत् तद्धि करोत्येव इति को नाम नाभ्युपैति यमुद्दिश्य साध्यते । नचाकरणकाले सहकारिसमवधानवत्त्व मस्माभिरभ्युपेयते यतः प्रसङ्गः प्रवर्त्तेत । प्रातिस्विकी तु योग्यता अन्वयव्यतिरेकविषयीभूतं वीजत्वं वा स्यात् तदवान्तरजातिभेदो वा सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वम्वा ।

न तावदाद्यः अकुर्वतोपि बीजजातीयस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्रापि तत्राविप्रतिपत्तेः। नापि द्वितीयः तस्य कुर्वतोपि मयानभ्युपगमेन दृष्टान्तस्य साधन विकलत्वात् कोहि नाम सुस्थात्मा प्रमाणशून्यमभ्युपगच्छेत् सहि न तावत् प्रत्यक्षेणानुभूयते तथानवसायात् नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात्। यदि न कश्चिद्विशेषः कथं तर्हि करणाकरणे इति चेत् कएवमाह नेति परं किं जातिभेदरूपः सहकारिलाभालाभरूपोवेति नियामकं प्रमाणमनुसरन्तो न पश्यामः तथापि योऽयं सहकारिमध्यमध्यासीनो क्षेपकरणस्वभावोभावः स यदि प्रागप्यासीत् तदा प्रसह्य कुर्वाणो गीर्वाणगापगतिनाप्यपहस्तयितुं न शक्यते इति चेत् युक्त मेतत् यद्यक्षेपकरणस्वभावत्वम् भावस्य प्रमाणगोचरः स्यात् तदेव कुतः सिद्धमिति नाधिगच्छामः। प्रसङ्गतद्विपर्य्ययाभ्यामिति चेन्न परस्पराश्रयप्रसङ्गात् एवं स्वभावत्वसिद्धौ हि तयोः प्रवृत्तिस्तत् प्रवृत्तौ चैवं स्वभावत्वसिद्धिरिति। स्यादेतत् कार्य्यजन्मैव अस्मिन्नर्थे प्रमाणं विलम्बकारिस्वभावानुवृत्तौ कार्य्यानुत्पत्तिः सर्वदेति चेन्न विलम्बकारिस्वभावस्य सर्वदैवाकरणे तत्त्वव्याघातात् ततश्च विलम्ब कारीत्यस्य यावत्सहकार्य्यसन्निधानं तावन्न करोतीत्यर्थः। एवञ्च कार्य्य जन्मसामग्र्यां प्रमाणयितुं शक्यते न तु जातिभेदे तेतु किं यथानुभवं विलम्बकारिस्वभावाः परस्परं प्रत्यासन्नाः कार्य्यं कृतवन्तः किम्बा यथा त्वत्परिकल्पनं क्षिप्रकारिस्वभावाद्दत्यत्र कर्म्मोपजननमजाग-

रूकमेवेति। नापि तृतीयः विरोधात् सहकार्य्यभावप्रयुक्त-कार्य्याभाववांश्च सहकारिविरहे कार्य्यवांश्चेति व्याहतं त-स्मात् यद् यदभाव एव यन्न करोति तत् तत्सद्भावे तत्क-रोत्येव इति तु स्यात्। एतच्च स्थैर्य्यसिद्धेरेव परं वीजं सर्वस्वमिति एतेन समर्थव्यवहारगोचरत्वं हेतु रिति निरस्तं तादृग्व्यवहारगोचरस्यापि वीजस्याङ्कुराकरणदर्शनात् नासौ मुख्यस्तद्व्यवहारः तस्य जननिमित्तकत्वात् अन्यथात्वनि-यमप्रसङ्गात् इति चेत् कीदृशं पुनर्जननं मुख्यसमर्थव्यवहा-रनिमित्तं न तावत् अक्षेपकरणं तस्यासिद्धेः नियमस्य च सहकारिसाकल्ये सत्येव करणं करणमेवेत्येवं स्वभावत्वेनाप्यु-पपत्तेः ततश्च जनन निमित्त एवायं व्यवहारो न व्याप्तिसि-द्धिरिति।- स्यादेतत् (बौ०) एतावतापि भावस्य कः स्वभावः समर्थितोभवति नहि क्षेपाक्षेपाभ्यामन्यः प्रकार इति चेन्न (नैया०) दूषणाभिधानसमये निश्चयाभावेनैव सन्दिग्धासिद्धिनिर्वाहे कथापूर्वरूपपर्य्यवसानात् उत्तरपक्षावसरे तु सोऽपि न दुर्वचः तथाहि करणं प्रत्यविलम्बइति कोऽर्थः किमुत्पत्ते र-नन्तरमेव करणं सहकारिसमवधानानन्तरमेव वा विलम्ब इत्यपि कोऽर्थः किं यावन्न सहकारिसमवधानं तावदकरणं सर्वथैवाकरणं वा तत्र प्रथमचतुर्थयोः प्रमाणाभावादनिश्च-येऽपि द्वितीयतृतीययोः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं वीजजातीयस्य हि सहकारिसमवधानानन्तरमेव करणं करणमेवेति प्रत्य-क्षसिद्धमेव तथा सहकारिसमवधानरहितस्याकरणमित्यपि।-

अत्र च भवानपि विप्रतिपद्यतएव प्रमाण सिद्धत्वात् वि-
पर्य्यये बाधकाच्च । तथाहि यदि सहकारिविरहेऽकुर्व्वाणं
तत्समवधानेपि न कुर्य्यात् तज्जातीयमकरणमेव स्यात् सम-
वधानासमवधानयोरुभयोरप्यकरणात् । एवं तत्समवधान-
विरहेऽपि यदि कुर्य्यात् सहकारिणो न कारणं स्युः तानन्त-
रेणापि करणात् । तथा चानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवता-
मप्यकारणत्वे कार्य्यस्याकारणकत्व प्रसङ्गः तथाच कादाचि-
त्कत्वविहतिरिति । एवञ्च द्वितीयपक्षविवक्षायामक्षेपका-
रित्वमेव भावस्य स्वभावः तृतीयपक्षविवक्षायान्तु क्षेप का-
रित्वमेव स्वरूपमिति नोभयप्रकारनिवृत्तिरिति । तथापि
किमसमर्थस्यैव सहकारिविरहः स्वरूपलाभानन्तरं कर्त्तु-
रेव वा सहकारिसमवधानम् अन्यथावेति किं नियामकमि-
ति चेत् इदमुच्यते कुशूलस्थस्याङ्कुरानुकूलः शिलाशकलात्
कश्चिदस्ति विशेषो वा नचेन्नियमेनैकत्र प्रवृत्तिः अन्यस्मान्नि-
वृत्तिस्तदर्थिनो न स्यात् परम्परयाङ्कुरप्रसवसमर्थवीजक्षण-
जननादस्त्येवेति चेत् कदा पुनः परम्परयापि तथाभूतं
करिष्यतीति तत्र सन्देहइति चेत् स पुनः किमाकारः
किं सहकारिषु समवहितेष्वपि करिष्यति न वेति
उतासमवहितेष्वपि तेषु करिष्यति न वेति । अथ यदा
सहकारिसमवधानं तदैव करिष्यत्येव परं कदा तेषां
समवधानमिति सन्देहः । न तावत् पूर्वः सामान्यतः कार-
णत्वावधारणे तस्यानवकाशात् अवकाशे वा कारणत्वान-

वधारणात्। नापि द्वितीयः सहकारिणान्तत्त्वावधारणे तस्या नवकाशात्, अवकाशे वा तेषां तत्त्वानवधारणात्। तृतीये तु सर्वएव तत्सन्तानान्तःपातिनोवीजक्षणाः समानशीलाः प्राप्नुवन्ति यत्र तत्र सहकारिसमवधाने सति करणनियमात् सर्वत्र च सहकारिसमवधानासमवधानासम्भवात्, समर्थएव क्षणे क्षित्यादिसमवधानमिति चेत् तत् किं असमर्थे सहकारिसमवधानमेव न, समवधाने सत्यपि वा तस्मान्न कार्य्यजन्म। नाद्यः शिलाशकलादावपि क्षितिसलिलतेजः पवनयोगदर्शनात्। न द्वितीयः शिलाशकलादिव कदाचित् सहकारिसाकल्यवतोपि वीजादङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। एवमपि स्यात्, कोदोष इति चेन्न तावदिदमुपलब्धम्। आशङ्क्यत इति चेत्. तत्समवधाने सत्यपि अकरणवत् तद्विरहे करणमप्याशङ्केत। आशङ्क्यतामिति चेत् तर्हि वीजविरहेप्याशङ्क्यत तथाच साध्वी प्रत्यक्षानुपलम्भपरिशुद्धिः। स्यादेतत् न वीजादीनां परस्पर समवधानवतामेव कार्य्यकरणमङ्गी कृत्याशङ्क्यते येन समवधाननियमात् सर्वेषामेव तज्जातीयानामेकरसतानिश्चयः स्यात् नापि यत्र तत्र समर्थोत्पत्तिमङ्गीकृत्य येन विकलेभ्योपि कदाचित् कार्य्य जन्मसम्भावनायां प्रत्यक्षानुपलम्भविरोधः स्यात्। किन्नाम वीजादिषु समवहितेष्ववान्तरजातिविशेषमाश्रित्यापि कार्य्यजन्म सम्भाव्यत इति। न, दृष्टसमवधानमात्रेणैवोपपत्तौ तद्

कल्पनायां प्रमाणाभावात्। कल्पनागौरवप्रसङ्गप्रतिहतत्वात्। अतीन्द्रियेन्द्रियादिविलोपप्रसङ्गात् विकल्पानुपपत्तेः विशेषस्य विशेषं प्रतिप्रयोजकत्वाच्चेति। तथाहि उत्पत्तेरारभ्य मुद्गरप्रहारपर्य्यन्तं घटस्तावत् जात्यन्तरानाक्रान्त एवानुभूयमानः क्रमवत् सहकारिवैचित्र्यात् कार्य्यकोटीः सरूपाविरूपाः करोति तत्रैतावतैव सर्वस्मिन् समञ्जसे अनुपलभ्यमानजातिकोटिकल्पना केन प्रमाणेन केन वोपयोगेन येन कल्पनागौरवप्रसङ्गदोषो न स्यात्। योयदर्थं कल्प्यते तस्यान्यथा सिद्धेरेव तस्याभाव इति भवानेवाह इति। दृष्टञ्च जातिभेदं तिरस्कृत्य स्वभावभेद कल्पनयैव कार्य्योत्पत्तौ सहकारिणोऽपि दृष्टत्वात् कथञ्चित् स्वीक्रियन्ते अतीन्द्रियेन्द्रियादिकल्पना तु विलीयेत मानाभावात् विकल्पानुपपत्तेः। स खलु जातिविशेषः शालित्वस्य संग्राहकोवा स्यात् प्रतिक्षेपकोवा। आद्ये कुशूलस्थस्यापि शालेः कथं न तद्रूपवत्त्वं द्वितीये त्वभिमतस्यापि शालेः कथं तद्रूपवत्त्वम्। एवं शालित्वमपि तस्य संग्राहकं प्रतिक्षेपकम्वा। आद्ये अशालेरतत्त्वप्रसङ्गः द्वितीये तु शालेरेवातत्त्वप्रसङ्ग।— नच नोभयमपीति वाच्यं विरोधाविरोधयोः प्रकारान्तराभावात्। व्यक्तिभेदेन संग्रहप्रतिक्षेपावपि न विरुद्धाविति चेत विलीनमिदानीं तदतज्जातीयताविरोधेन परिदृश्यमानकतिपयव्यक्तिप्रतिक्षेपेपि मिथः क्वचित्तुरगविहगयोरपि सम्भेदसम्भवात्।

यत्र यस्य जातिविशेषः स चेत्तु व्यभिचरेत् व्यभिचरेदपि शिंशपा पादपमविशेषात् तथाच गतं स्वभावहेतुना । विपर्य्यये बाधकं विशेष इति चेन्न तस्येहापि सम्भवात् तदभावे स्वभावत्वानुपपत्तेः उपपत्तौ वा किं बाधकानुसरणव्यसनेनेति विशेषस्य विशेषं प्रतिप्रयोजकत्वाच्च। तथाहि कार्य्यगतमङ्कुरत्वं प्रति वीजत्वस्याप्रयोजकत्वे अवीजादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः। वीजस्य विशेषः कथमवीजे भविष्यतीति चेत् तर्हि शालेर्विशेषः कथमशालौ स्यादिति शालेरङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अशालिवदवीजेऽप्यसौ भवतु विशेषः तथापि वीजत्वैकार्थसमवेतएवासावङ्कुरं प्रतिप्रयोजक इति चेन्न शालित्वव्यभिचारे शालित्वैकार्थसमवायवत् वीजत्वव्यभिचारे वीजत्वैकार्थसमवायेनापि नियन्तुमशक्यत्वात् अविशेषात्। तस्मात् यो यथाभूतो यथाभूतमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति तस्य तथाभूतस्यैव तथाभूते सामर्थ्यम्। तद्विशेषास्तु कार्य्यविशेषां प्रयोजयन्ति शाल्यादिवदितियुक्तमुत्पश्यामः ।

कस्य पुनः प्रमाणस्यायम् व्यापारकलाप इति चेत् तदुत्पत्ति निश्चयहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भस्येति ब्रूमः। अथ न्यायेन विना न ते परितोषः। शृणु तमपि। यद्यथा यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं न तद्वीजजातीयं, यथा शिलाशकलम्। अङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकञ्च कुशूलनिहितं वीजमभ्युपेतं परैरिति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः।

विपर्य्ययेपि किम्बाधकमिति चेत् अङ्कुरस्य जातिप्रतिनियमाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं वीजत्वं तस्य प्रत्यक्षसिद्धमशक्यापह्नवमिति चेदस्तु तर्हि विपर्य्ययः यद्वीजं तदङ्कुरप्रतिप्रयोजकं यथान्त्यसामग्रीमध्यमध्यासीनं वीजं वीजञ्चेदं विवादास्पदमिति स्वभावहेतुः । अङ्कुरस्य हि जातिप्रतिनियमो न तावन्निर्निमित्तः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् नाप्यन्यनिमित्तः तथाभूतस्य तस्याभावात् । सेयं निमित्तवत्ता विपक्षाद्व्यावर्त्तमाना स्वव्याप्यमादाय वीजप्रयोजकतायामेव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अथवा कृतमङ्कुरग्रहेण वीजस्वभावत्वं क्वचित् कार्य्यप्रयोजकं न वा । न चेन्न तत् स्वभावं वीजं तेन रूपेण क्वचिदप्यनुपयोगात् एवञ्च प्रत्यक्षसिद्धं वीजस्वभावत्वं नास्ति सर्वप्रमाणागोचरस्तु विशेषोऽस्तीति विशुद्धा बुद्धिः। क्वचिदुपयोगेप्येकस्य तेन रूपेण सर्वेषामविशेषस्तद्रूप्यात्, तथा च कथं किञ्चिदेव वीजं स्वकार्य्यं कुर्य्यात् नापराणि; नच वस्तुमात्रं तत्कार्य्यं अवीजात्तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात्, नापि वीजमात्रम् अङ्कुरकारिणोपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, नाप्यङ्कुराद्यन्यतममात्रम् प्रागपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यदा यदुत्पन्नं सत् यत्कार्य्यानुकूलसहकारिमध्यमधिशेते तदा तदेव कार्य्यं प्रति तस्य प्रयोजकत्वमिति चेत् तत् किमवान्तर जातिभेदमुपादाय वीजस्वभावेनैव वा । आद्ये सएव जातिभेदः प्रयोजकः किमायातं वीज-

ह्यस्य। द्वितीयेतु समानशीलानामपि सहकारि वैकल्यादकरणमित्यायातं, तत्तत्सहकारिसाहित्ये सति तत्तत्कार्य्यप्रयोजकस्य वीजस्वभावस्य सर्वसाधारणत्वादिति। अत्रापि प्रयोगः यद्येन रूपेणार्थक्रियासु नोपयुज्यते न तत्तद्रूपं यथा वीजं कुञ्जरत्वेन किञ्चिदप्यकुर्वन्नकुञ्जरस्वरूपं तथाच शाल्यादयः सामग्रीप्रविष्टा वीजत्वेनार्थक्रियासु नोपयुज्यन्त इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः तद्रूपताया अर्थक्रियाम्प्रतियोग्यतया व्याप्तत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। तद्रूपत्वस्येतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादशक्यापह्नवमिति चेत् अस्तु तर्हि विपर्य्ययः यद्यद्रूपं तत्तेनार्थक्रियासूपयुज्यते यथा स्वभावेन सामग्रीनिवेशिनोभावा वीजरूपाश्चैते कुशूलस्थादय इति स्वभावहेतुः तद्रूपवत्त्व मात्रानुबन्धित्वाद्योग्यतायाः। ततश्चास्ति किञ्चित् कार्य्यं यत्र वीजत्वेन वीजमुपयुज्यते इति वीजानुभवएवासाधारणं कार्य्यं यत्र वीजत्वं प्रयोजकं तच्च सर्वस्माद्वीजाद्भवतीति किमनुपपन्नमिति चेन्न यौगिक तदनुभवस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः। लौकिक इति चेन्न सत्यमेतत् नत्विदमवश्यं सर्वस्माद्वीजाद्भवति इन्द्रियादिप्रत्यासत्तेरसदातनत्वात् असार्वत्रिकत्वाच्च। ततश्च योग्यमपि सहकार्य्यसन्निधेर्न करोतीति सिद्धं कार्य्यान्तरमेवातीन्द्रियं सर्ववीजाव्यभिचारि भविष्यतीति चेत् तन्न तावदुपादेयम् अमूर्त्तस्य मूर्त्तानुपादेयत्वात् परिदृश्यमान मूर्त्त घटिततया मूर्त्तान्तरस्य तद्देशस्यानुपपत्तेः नापि सहकार्य्यं-

मिथः सहकारिणामव्यभिचारानुपपत्तेः। अपि चैवं सति प्रयोजकस्वभावो नान्वयव्यतिरेकगोचरः तद्गोचरस्तु न प्रयोजकः दृश्यं कार्य्यजातमदृश्येनैव स्वभावेन क्रियते दृश्येन त्वदृश्यमेवेति सोऽयं यो ध्रुवाणोत्यस्य विषयः। अथवा व्यतिरेकेण प्रयोगः विवादाध्यासितं वीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्य्यवैकल्यं तदुत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतवीजजातीयत्वात्। यत् पुनः सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्य्यवैकल्यं न भवति न तदेवम्भूतवीजजातीयं यथा शिला शकलमिति। नच किमुक्तसाध्यव्यावृत्तेरुक्तसाधनव्यावृत्तिरुदाहृता किम्वा परम्परयापि तथाविधप्रसवसामर्थ्यविरहादिति व्यतिरेक सन्देह इति वाच्यं प्रागेव शङ्कावीजस्य निराकृतत्वादिति।— स्यादेतत् माभूत् सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्ध धर्म्मसंसर्गः अस्तु वीजत्वमेव प्रयोजकं, भवतु च सहकारि समवधाने कर्त्तृस्वभावत्वं भावस्य तथाच तदसन्निधाने ऽकरणमप्युपपद्यतां—तथापि तज्जातीयमात्रएवेयं व्यवस्था नत्वेकस्यां व्यक्तौ करणाकरणलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गस्य प्रत्यक्ष सिद्धतया तत्र दुर्वारत्वादिति चेन्न विरोधस्वरूपानवधारणात्। स खलु धर्म्मयोः परस्पराभावरूपत्वं वा स्यान्नित्यत्वानित्यत्ववत्। धर्म्मिणा तदापादकत्वम्वा शतोष्णत्ववत् तद्वत्ता वा दण्डित्वकुण्डलित्ववत्। न प्रथमः निर्व्विशेषणस्यासिद्धत्वात् यावत् सत्वं किञ्चित् करणात् सविशेषणस्य तु विरोधसिद्धावप्यध्यासा-

नुपपत्तेः। यदा यदकरणं हि तदा तत् करणस्याभावो नत्वन्यदा तत् करणस्य,नचैतयो रेकधर्म्मिसमावेशमातिष्ठामहे। न द्वितीयः भावाभावातिरिक्तयोः करणाकरणयोरसिद्धेः। व्यापारापरव्यपदेशसहकारिभावाभावौ हि करणाकरणे कार्य्यभावाभावौ वा अतिरेकसिद्धावपि स्वकाल एव स्वाभावप्रतिक्षेपवत् अकरणीभावमाक्षिपेत् करणं न त्वन्यदा,नहि यो यदा नास्ति स तदा स्वाभावं प्रतिक्षेप्तुमर्हति विरोधाभावं वा उत्क्षेप्तुं।तथा सति न कदापि तन्न स्यात् नच कदापि तद्विरोधो भवेदिति "नासतोविद्यते सतः" इत्यायातं न वा विरोधः। नन्वेवं सति परिमाणभेदोपि कालभेदेन न विरुध्येत तत्राप्येवं वक्तुं सुकरत्वात्, न।बाधकबलेन तत्र कालभेदस्य विवक्षितत्वात्। तथाहि नारब्धद्रव्यैरेवावयवैर्द्रव्यान्तरमारभ्यते, मूर्त्तत्वसमान देशत्वयोरेकदा विरोधात् तथाचारम्भपक्षे पूर्व्वद्रव्यनिवृत्तिः अनिवृत्तावनारम्भइति। तत्र निवृत्तावाश्रयभेदादेव परिमाणभेदः,अनिवृत्तौ संयोगिद्रव्यान्तरानुपचये क्व परिमाणभेदोपलम्भो यो विरोध मावहेत्। तदुपचये तु क्व परिमाणान्तरोत्पत्तिः आश्रयानुत्पत्तेः। अतएव स्थौल्यातिशयप्रत्ययोपि तत्र भ्रान्तः। तस्मात् कालभेदेनापि न परिमाणभेद एकस्मिन् धर्म्मिण्युपसंहर्त्तुं शक्यतइत्यादि पदार्थ चिन्ताचतुरैः सह चिन्तनीयम्। अस्तु तर्हीहापि बाधकं बलं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययोरुक्तचादिति चेन्न तयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषयत्वात्

क्षणिकत्वाक्षणिकत्वे

तत्र च उक्तत्वात्।आस्तां वा तथापि न ताभ्यां शक्त्यशक्त्यो रविवक्षितत्वात् कालभेद एव विरोधः साध्यते तथोपसंहर्त्तुं शक्यत्वात् यदा तदेत्युपेक्ष्य यत् समर्थं तत् करोत्येवेति शक्यमिति चेन्न कालनियमाविवक्षायां यत् समर्थं तत्करोत्येवेति कदाचित् स्यात् तथाच सम्भवविधिरत्यन्तायोगो-विरुद्धो नत्वयोगः नीलं सरोजं भवत्येवेतिवत्। ननु यद-समर्थं प्रथममासीत् तस्य सामर्थ्यं पश्चादपि कुत आगतं प्रथमं समर्थस्य वा पश्चात् कुत्र गतम्। नैतदेवं-तत्तत्सह-कारिमतस्तत्तत्कारकत्वं हि सामर्थ्यम् अतद्वतस्तदन्यवतोवा तदकर्तृत्वमसामर्थ्यम्। इदञ्चौत्पत्तिकमस्य रूपं ते च सह-कारिणः स्वोपसर्पणकारणवशात् भिन्नकाला इत्यर्थात् कार्य्याणामपि भिन्नकालतेति।तथाप्येक कालस्थ एव भावो जातनष्टस्तदा तदा तत्कार्य्यं करोतु उत्पन्नमात्रस्य तत्स्व-भावत्वात् एकदेशस्थवदिति-चेत् सोऽयमेककालस्थता स्वरूपापेक्षया सहकारिसान्निध्यापेक्षया वा। आद्ये न किञ्चिदनुपपन्नं नित्यानामप्येवं रूपत्वात् वर्त्तमानैकस्वभाव-त्वात् सर्व्वभावानाम्। तदेव तु क्वचित् सावधि क्वचिन्निर-वधीति विशेषः। सावधित्वेपि व्यापारफल प्रवाहप्रकर्षा-पकर्षाभ्यामविशेषः। द्वितीयस्तु स्यादपि यदि तेषां यौग पद्यं भवेत्, क्रमिणस्तु सहकारिण इत्युक्तं सहकारि-सहितः स्वभावेन करोतीति वक्तरि तु जातनष्टएव करो-त्वित्युत्तरप्रसङ्गो निरर्गल शैशवस्येत्यलमनेन। तस्मात्

(२)

कार्य्यस्य स एव कालः कारणस्य तु सचान्यश्चेति सम्बन्धिकालापेक्षया पूर्बकालताव्यहारः। अपि च यदा तदेति स्थाने यत्र तत्रेति प्रक्षिप्य तयोरेव प्रसङ्गतद्विपर्य्ययोः कोदोषः न कश्चिदिति चेत्तर्हि देशाद्वैतं वा कारणभेदोवा आपद्येत। आपद्यतां तदादाय योगाचारनयनगरं प्रवेच्याम इति चेन्न हेतुफलभाववाद वैरिणमनपोद्य तत्र प्रवेष्टुमशक्यत्वात्। तदपवादे वा सत्वाख्यसाधन शस्त्रसन्न्यासिनस्तव वह्निर्व्वादसंग्राममभूमावपि कुतोभयम्। — ननु यावत्योऽर्थक्रियाभिन्नदेशास्तावन्निदं कारणमस्तु कोविरोध इति चेन्न तेषामपि प्रत्येकं तत् प्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् एवमेकस्य जगति वस्तुतत्वस्यालाभे साध्वी क्षणभङ्गसाधनपरिशुद्धिः। अस्तु तर्हि कश्चिद्दोष एवानयोरिति चेत् स पुनः कस्मिन् साध्ये किं सामर्थ्यासामर्थ्ययोः किम्वा तद्विरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदे आहोस्वित् शक्त्यशक्त्योर्विरोधे। नाद्यः सर्व्वत्र सामर्थ्ये प्रसह्यकरणात् सर्व्वत्राशक्तौ क्वचिदप्यकरणात् सर्व्वदेशसमानस्वभावत्वेऽप्यस्य स्वोपादानदेशएव तत्तत् कार्य्यं करोतीति अयमस्य स्वभावः स्वकारणादायातो न नियोग पर्य्यनुयोगावर्हतीति चेत्तर्हि सर्वकालसमानस्वभावत्वेपि तत्तत्सहकारिलाभ एव करोतीत्ययमस्य स्वभावः स्वकारणादायात् इति किन्न रोचयेः। न द्वितीयः विरुद्धधर्म्माध्यासेनाप्यभेदे भेदव्यवहारस्य निर्निमित्तकत्वप्रसङ्गात्। अनैकान्तिकश्च हेतुः कालतोपि न भेदं साधयेत्। न तृतीयः विरोधलक्षण-

योगे वाधकसहस्रेणापि विरोधस्यापनेतु मशक्यत्वात् अयोगे वा तदेव चिन्त्यम्। यद्विधाने यस्य निषेधो यन्निषेधे वा यस्य विधानं तयोरेकत्र धर्म्मिणि परस्परापरीहारस्थिततया विरोधः स चेह नास्ति तद्देशकार्य्यकारित्वं हि तद्देशकार्य्याकारारित्वेन विरुद्धं तद्विधौ तस्य नियमेन निषेधात् न पुनर्द्देशान्तरे तत् कार्य्याकारित्वेन तस्यानिषेधात् नह्यन्यत्र तदकरणमतत्करणं वा तत्र तत्करणस्याभावोऽपि तु तत्र तदकरणमिति चेत् हन्तैवम्भूतविरोधलक्षणव्यावृत्ति भिन्नकालशक्त्यशक्त्योरपीत्युक्तप्रायं तत्प्रतिसन्दधीयाः।

तस्मात् प्रसङ्गतद्विपर्य्ययस्थितावपि असिद्धोविरुद्धधर्म्मसंसर्गः। ननु यदेकदा यत् करोति तद्यावत् सत्त्वं तत् करोत्येव यथा कश्चिच्छब्दः शब्दान्तरमिति प्रसङ्गोऽस्तु। विपर्य्ययस्तु यदेकदा यन्न करोति तत् सर्वदैव तन्न करोति यथा शिलाशकलम् अङ्कुरम्। न करोति चैकदा कुशूलस्थं वीजमङ्कुरमिति चेत् तदेतज्जात्यभिप्रायेण वा स्यात् व्यक्त्यभिप्रायेण वा स्यात्। प्रथमे द्वयमपि अनैकान्तिकम् अनियमदर्शनात्, द्वितीये द्वयमप्यन्यथासिद्धं एकान्तासामर्थ्यप्रयुक्तत्वादत्यन्ताकरणस्य। सामर्थ्ये सति सहकारिसन्निधिप्रयुक्तत्वात् करणनियमस्य। एतेन यद्यत्करोति तत्तदुत्पन्नमात्रं यथा कर्म्म विभागं, यदुत्पन्नमात्रं यन्न करोति तन्न कदाचिदपि यथा शिलाशकलमङ्कुरमिति निरस्तम् अत्रापि

पूर्ववदनैकान्तान्यथासिद्धी दोषाविति। नापि तृतीयः कृतकत्वानित्यत्वादेरपि परस्पराभाववत्तामात्रेणैव विरोधप्रसङ्गादिति। अस्तु तर्हि तस्यैव तेनैव सहकारिणा सम्बन्धोऽसम्बन्धश्चेति विरोधः। न। विकल्पानुपपत्तेः, तथाहि सम्बन्धिनः सम्बन्ध्यन्तरे स्वाभावस्वाभाव्यं वा विरुद्धेत अभावप्रतियोगित्वं वा तदैवेति सहितं वा तत्रैवेति सहितं वा उभयसहितं वा तथैवेति सहितं वा। न प्रथमः अनभ्युपगमात्। न द्वितीयः सत्कार्य्यप्रतिक्षेपात्। न तृतीयः प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावसमानकालत्वानभ्युपगमात्। न चतुर्थः सहि न तदैवास्तीति यौगपद्यनियमेन, सम्बन्धिनोस्तदसिद्धेः इतएव तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं नियमसिद्धौ हि विरोधसिद्धिः तत्सिद्धौ तु भेदे सति नियमसिद्धिः। नचान्यतस्तत्सिद्धिस्तदभावात् अनियतोपसर्पणापसर्पणकारणप्रयुक्तत्वाच्च सम्बन्धासम्बन्धयोः, नापि विनाशस्य अहेतुकत्वात् अयं विरोधोऽर्थात् सिध्यति तस्याप्यसिद्धेः ध्रुवभावित्वे तु वक्ष्यामः। नापि पञ्चमः नहि तदेव तत्र सहकार्य्यस्ति नास्ति चेति अभ्युपगच्छामः।

ननु समवधानं नाम सहकारिणां धर्म्मः संयोगोभवद्भिरिष्यते स च तेभ्योऽतिरिक्तोऽव्याप्यवृत्तिश्चेत्यपि। तथाच सएव तदैव तत्रैवास्ति नास्ति चेति अनतिरेके स्थिरवादिनोव्यस्तान्यपि वीजवारिधरणिधामानि तान्येवेति तेभ्योपि कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। व्याप्यवृत्तित्वे तु सर्वत्र रक्तादिवि-

अशब्दादिकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मादसंयुक्तेभ्योऽन्यएव संयुक्तस्वभावाः परमाणवोजाताइत्येव न्यायः। नैतदेवं, क्षणिकपरमाणावप्यस्य विरोधस्य दुर्वारत्वात्-तथाहि पूर्वदिगवस्थितः परमाणुर्यथापरदिगवस्थितेन परमाणुना परदिगवच्छेदेनावृतरूपउत्पन्नः तथैव पूर्वदिगवच्छेदेनापि नवा उभयथा वा। आद्ये उभयतोप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः द्वितीये तूभयतोप्युपलम्भापत्तिः तृतीये पुनः सएव दुरात्मा विरोधः + स एव तेनैव तदैवावृतोऽनावृतश्चेतिप्रकारभेदमादायाविरोधइति चेत् कः पुनरसौ? दिगन्तरावच्छेदः यदि हि यद्दिगवच्छेदेन संयुक्तस्तद्दिगवच्छेदेनैवाऽसंयुक्तोपि ततो विरोधः स्यादिह तु नैवमिति चेत् हन्त संयोगसंयोगिनोर्भेद पक्षेपि यद्ययं सिद्धान्तवृत्तान्तः स्यात् कीदृशो दोष इति। एतेन व्यतिरेकपक्षोपि निरस्तः। अधिकञ्च तत्राश्रयहेतुदृष्टान्तसिद्धौ प्रमाणाभावः अवस्तुनि प्रमाणाप्रवृत्तेः प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुपपत्तेः। + एवन्तर्ह्य व्यवहारे स्ववचनविरोधः स्यादिति चेत् तत् किं स्ववचनविरोधेन तेषु प्रमाणमुपदर्शितं भवेत् व्यवहारनिषेधे व्यवहारोपि वा खण्डितः स्यात् अप्रामाणिकोऽयं व्यवहारोऽवश्याभ्युपगन्तव्यइति वा भवेत्। न तावत् प्रथमः नहि विरोधसहस्रेणापि स्थिरेतस्य क्रमादिविरहे वा शशशृङ्गे वा प्रत्यक्षमनुमानं वा दर्शयितुं शक्यं तथात्वे वा कृतं भीतकलहेन। द्वितीयन्त्विष्यतएव प्रामाणिकैः अवचनमेव तर्हि प्राप्तं, किं कूर्मायनवचनं सर्वथैवा-

+ अलीके क्वापि व्यवहारेऽनभ्युपगमेऽपि एवं व्यवहाराच्च स्ववचन विरोधः।

नुपपन्नं तत्रावचनमेव श्रेयः त्वमपि परिभावय तावत् निष्प्रामाणिके मूकवावदूकयोः कतरः श्रेयान्।एवं विदुषापि भवता न मूकीभूय स्थितम् अपि तु व्यवहारः प्रतिषिद्ध-एवा सति इति चेत् सत्यं यथा अप्रामाणिकः स्ववचनविरुद्धोऽर्थो माप्रसाङ्क्षीदितिमन्यमानेन त्वया अप्रामाणिकएव व्यवहारोऽसति स्वीकृतस्तथास्माभिरपि प्रमाणचिन्तायामप्रामाणिको व्यवहारो माप्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानैरप्रामाणिक-एव स्ववचनविरोधः स्वीक्रियते यदि तूभयत्रापि भवान् समदृष्टिः स्यादस्माभिरपि तदा न किञ्चिदुच्यते इति। तृतीये त्वप्रामाणिकस्याप्यवस्था भ्युपगन्तव्यस्येति कस्येयमाज्ञेति भवानेव प्रष्टव्यः। व्यवहारस्य सुदृढ़ निरूढ़त्वादिति चेदप्रामाणिकस्य सुदृढ़निरूढ़स्येति व्याघातः कथञ्चिदपि व्यवस्थितत्वादिति चेत् अप्रामाणिकस्य न कथञ्चिदपि व्यवतिष्ठते प्रामाणिकस्य त्तदेवोच्यतामिति वादे व्यवस्था जल्पवितण्डयोस्तु पचादिषु प्रमाणप्रश्नमात्रप्रवृत्तस्य न स्ववचनविरोधः तत्र प्रमाणेनोत्तरमनिष्टमशक्यञ्च अप्रमाणेनैव तूत्तर स्ववचनेनैव भङ्गः मदुक्तेषु पचादिषु प्रमाणं नास्तीति स्वयमेव स्वीकारात्। अनुत्तरेत्वप्रतिभैवेति/यदि च व्यवहारस्वीकारे विरोधपरीहारःस्यात् असौ स्वीक्रियेतापि नत्वेवं न खलु सकलव्यवहाराभाजनञ्च तन्निषेधव्यवहारभाजनञ्चेति वचनं परस्परमविरोधि। विधिव्यवहारमात्राभिप्रायेणाभाजनत्ववादे कुतोविरोधइति चेत् हन्त सकलवि-

धिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन किञ्चिद्व्यवक्रियते न वा उभयथापि स्ववचनविरोधउभयथाप्यवस्तुनैव तेन भवितव्यं वस्तुनः सर्वव्यवहारविरहानुपपत्तेः ।—नेतिपक्षे सकल विधिनिषेधव्यवहारविरहीत्यनेनैव व्यवहारेण विरोधात् अव्यवहृतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् व्यवक्रियतइतिपक्षे विषयस्वरूपपर्य्यालोचनयैव विरोधात् नहि सर्वव्यवहारविषयश्च व्यवक्रियते चेति यदि चावस्तुनोनिषेधव्यवहारगोचरत्वं विधिव्यवहारगोचरतापि किन्न स्यात् प्रमाणाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति। बन्ध्यासुतस्यावक्तृत्वेऽचेतनत्वादिकमेव प्रमाणं वक्तृत्वे तु न किञ्चिदिति चेन्न तत्रापि सुतत्वस्य विद्यमानत्वात् नहि बन्ध्यायाः सुतोन सुतः तथासति स्ववचन विरोधात्/वचनमात्रमेतत् नतु परमार्थतः सुतएवासाविति चेन्न अचैतन्यस्याप्येवंरूपत्वात् चेतनादन्यत् स्वभावान्तरमेव ह्यचेतनमुच्यते चैतन्यनिवृत्तिमात्रमेवेह विवक्षितं तच्च सम्भवत्येवेति चेन्न तत्राप्यसुतत्वनिवृत्तिमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् असुतत्वनिवृत्तिमात्रस्य स्वरूपेण क्षतिज्ञाप्योरसामर्थ्ये समर्थमर्थान्तरमवसेयमनन्तर्भाव्य कुतो हेतुत्वमिति चेन्न अचैतन्येप्यस्य न्यायस्य समानत्वात् व्यावृत्तिरूपमपि तदेव गमकं यदतस्मादेव यथा शिंशपात्वं बन्ध्यासुतस्त्वसुतादिव घटादेः सुतादपि देवदत्तादेर्व्यावर्त्तते अतो न हेतुरिति चेन्न अचैतन्य मपि अस्यैवं रूपमेव नहि बन्ध्यासुतश्चेतनादिव देवदत्तादेरचेतना दपि काष्ठादेर्न व्यावर्त्तते । वक्तृत्वं वस्त्वे-

कनियतोधर्म्मः सकथमवस्तुनि साध्योविरोधादिति चेन्न स पुनरयं विरोधः कुतः प्रमाणात् सिद्धः-किं वक्तृत्वविविक्तस्या-वस्तुनो नियमेनोपलम्भात् आहोस्विद्वस्तुविविक्तस्य वक्तृत्वस्यानुपलम्भादिति न तावदवस्तु केनापि प्रमाणेनोपलम्भगोचरस्तथात्वे वा नावस्तुनाप्युत्तरः समानत्वात्। नहि वक्तृत्वमिव अवक्तृत्वमपि वस्तु विविक्तं कस्यचित् प्रमाणस्य विषयः। *तद्विविक्त कल्पनमात्रं तावदस्तीति चेत् तत् स्पष्टविकल्पनेऽपि का वारयिता ननु वक्तृत्वं वचनं प्रति कर्तृत्वं तत्कथमवस्तुनि तस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणत्वादिति चेत् अवक्तृत्वमपि कथं तत्र तस्य वचनेतर कर्तृत्वलक्षणत्वादिति। सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसामर्थ्यविरहो न विरुद्धइति चेत् सर्वसामर्थ्यविरहो वन्ध्यासुतस्य कुतः प्रमाणात् सिद्धः। अवस्तुत्वादेवेति चेत् नन्वेतदपि कुतः सिद्धं सर्वसामर्थ्यविरहादिति चेत् सोऽयमितस्ततः केवलैर्वचनैर्निर्धनाधमर्णिकइव साधून् भ्रामयन् परस्पराश्रयदोषमपि न पश्यति क्रमयौगपद्यविरहादिति चेन्न तद्विरहसिद्धावपि प्रमाणानुयोगस्यानुवृत्तेः। सुतत्वे च परामृश्यमाने तदविनाभूत सकलवक्तृत्वादिधर्म्मप्रसक्तौ कुतः क्रमयौगपद्यविरह साधनस्यावकाशः कुतस्तराञ्चावस्तुत्वसाधनस्य कुतस्तमाञ्चावक्तृत्व साधनानां तस्मात् प्रमाणमेव सीमाव्यवहारनियमस्य तदतिक्रमेत्वनियमएवेति। नह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः कृष्णोवेति वैयात्यं विना प्रश्नः; तत्रा-

* यद्यपि अलीके अवक्तृत्वं न प्रमाणसिद्धं ... वक्तृत्व विविक्त अवक्तृ कल्पनमात्र ...

पि यद्येकोऽप्रतीतपरामर्शविषय एवोत्तरन्ददाति न गौरइति अपरोपि किन्न दद्यान्न क्षणाइति । नचैवं सति काचिदर्थ सिद्धिः प्रमाणाभावविरोधयोरुभयथापि तुल्यत्वादिति । नन्वप्रतीते व्यवहाराभावइति युक्तं, कूर्म्मरोमादयस्तु प्रतीयन्तएव नह्येते विकल्पा किञ्चिदर्थभेदमनुल्लिखन्तएव उत्पद्यन्ते । नच प्रमाणास्पदमेव व्यवहारास्पदमिति, तदयुक्तं । तथाहि शशविषाणमिति ज्ञानमन्यथाख्यातिर्वा स्यात् असत्ख्यातिर्वा । न तावदाद्यस्ते रोचते तथासति किञ्चिदारोप्यं किञ्चिदारोपविषयइति स्यात् तथाचारोपविषयस्तत्रैवास्ति आरोपणीयस्त्वन्यत्रैवेति जितं नैयायिकैः । नापि द्वितीयः कारणानुपपत्ते । इन्द्रियस्य ज्ञानजनने विषयाधिपत्येनैव व्यापारात् । लिङ्गशब्दाभासयोरप्यन्यथाख्यातिमात्रजनकत्वात् अपहस्तितस्वार्थयोस्त्वसत्ख्यातिजनकत्वे शशविषाणादिशब्दात् कूर्म्मरोमादिविकल्पानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् नियामकाभावात् । सहिसङ्केतो वा स्यात् शब्दस्वाभाव्यं वा आद्यस्तावत् सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव पराहतः, तत एव तत्प्रतीतावितरेतराश्रयत्वं । पदशङ्केतबलेनैव प्रतीतौ स्वार्थपरित्यागः तथाचानन्विताः पदार्थाएवान्विततया परिस्फुरन्तीति विपरीत ख्यातिरेवावर्त्तते, स्वार्थपरित्यागे तु पुनरप्यनियमः, असामयिकार्थप्रत्यायनात् । शब्दस्वाभाव्यात्तु नियमे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि तथाविध विकल्पोदयप्रसङ्गादिति । वासनाविशेषादिति चेत् अथासदुल्लेखिनः प्रत्ययस्य

वासनैव कारणं उत वासनापि। न तावदाद्यः शशविषाणादि प्रत्ययानां सदातनत्वप्रसङ्गात्। कदाचित् प्रबोधात कदाचिदिति चेत् प्रबोधोऽपि सहकार्य्यन्तरं वा अतिशयपरम्परापरिपाको वा। आद्येवासनैवेति पक्षानुपपत्तिः। द्वितीयेपि यद्यर्थान्तरप्रत्यासत्तेस्तदा पूर्ववत्। स्वसन्ततिमात्राधीनत्वे वाह्यवादव्याघातः नीलादिबुद्धीनामपि वासना परिपाकादेवोत्पादात्। वासनापीति पक्षे तु तदन्योपि हेतुः कश्चिद्वक्तव्यः सच विचार्य्यमाणः पूर्वन्यायान्नातिवर्त्तत इति।—नच शशविषाणादिशब्दानामसदर्थैः सह सम्बन्धावगमोपि तथाहि परबुद्धीनामनुल्लेखात् तद्विषयस्याप्यनुल्लेखएव। नचार्थक्रियाविशेषोप्यस्ति यतो विषयविशेषमुन्नीय तत्रसङ्केतोगृह्यतां नच सङ्केतयितुरेव वचनात्तदवगतिः तद्विषयाणां सर्वेषां वचनानामप्रतीतविषयत्वेनागृहीतसमयतया अप्रतिपादकत्वात्। नच शशविषाणमुच्चारयतः कश्चिदभिप्रायोवृत्तइति तद्विषयोऽस्य वाच्यइति सुग्रहः समयइति वाच्यं नह्येव माकारः समयग्रहः। गां बधानेत्युक्ते अप्रतीतशब्दार्थस्याभिप्रायमात्रप्रतीतौ समयग्रहप्रसङ्गात्। नच विशेषान्तरविनाकृतः कल्पनामात्र विषयोऽस्य वाच्य इति साम्प्रतं घटकूर्म्मरोमादीनामपितदर्थत्वप्रसङ्गात्। नच सर्वेप्रतिपत्तारः स्वस्ववासनयाऽसदर्थशब्दसम्बन्धप्रतिपत्तिभाज इति साम्प्रतं परस्परवार्त्तानभिज्ञतया अपरार्थत्वप्रसङ्गात्। नहि स्वयङ्कृतसमयमग्राहयित्वापरोव्यवहारयितुं शक्यते नच व्यवहारोप

दृशावन्तरेण ग्राहयितुमपि । नच गां बधानेतिवत् शशविषाणपदार्थे व्यवहारः । नचायमसावश्व इतिवदुपदेशः । नच यथा गौस्तथा गवय इतिवदुपलक्षणातिदेशः । नचेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीतिवत् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम् । तदमूः शशविषाणादि कल्पनाः नासत्ख्यातिरूपास्तथात्वे कारणाभावात् । मूकस्वप्नवदासां व्यवहारिकत्वप्रसङ्गाच्च तस्मादन्यथाख्यातिरूपा एवेति नैतदनुरोधे नाप्यवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति भवतु वाऽसत्ख्यातिस्तथापि न ततो व्यतिरेकः प्रामाणिकः ।

तथाहि कोऽयं व्यतिरेकोनाम यद्यतोव्यतिरिच्यते तस्य तत्राभावोवा तदभावस्वभावत्वं वा । तत्र न तावत् क्रमयौगपद्ययोः शशविषाणे अभावः प्रमाणगोचरः वृक्षरहितभूभृत्कटकवत् क्रमयौगपद्यरहितस्य शशविषाणस्य प्रमाणाविषयत्वात् । नापि क्रमयौगपद्याभावरूपत्वं शशविषाणस्य प्रामाणिकं घटाभाववच्च शशविषाणस्य प्रमाणेनानुपलम्भात् । घटाभावोपि न प्रमाणगोचर इति चेन्न तद्विविक्ततरस्वभावस्य तस्य प्रमाणतएव सिद्धेः । असिद्धौ वा तत्राप्यव्यवहार एव । घटस्तावत् स्वाभावविरहस्वभावः प्रमाणसिद्धः, ताद्रूप्येण कदाचिदप्यनुपलम्भात् । एतावतैव तदभावोपि घटविरह स्वभावः सिद्धइति चेन्न घटाभावस्य तदभावविरहस्वभावत्वानभ्युपगमात् । नचान्यस्य स्वभावे प्रमाणगोचरे तदन्योऽपि सिद्धः स्यादतिप्रसङ्गात् । एवम्भूतावेव घटतद-

भावौ यद्येकस्य परिवृत्तिरेषा परस्परव्यावृत्तिरिति चेन्न घट-वद्घटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगम स्वभाववादानवकाशात्, प्रमाणसिद्धे हि वस्तुनि स्वभाववादावलम्बनं नतु स्वभाववादावलम्बनेनैव वस्तुसिद्धिरिति भवतामेव त्वत्र तत्र जयदुन्दुभिः। तत् किमिदानीं स्वाभावविरहस्वभावो-घटः प्रमाणेनैव सिद्धस्तव दृष्ट्या एवमेतत् घटो हि यादृक् तादृक्स्वभावस्तावत् प्रमाणपथमवतीर्णः तस्य च यदि परमार्थतोऽभावोऽपि कश्चित् स्यात् परमार्थतः सोऽपि तद्विरह-स्वभावइति तथैव प्रमाणेनावेदितः स्यात्। नचैतदभ्युपगम्यते भवता तस्मात् घटवत् तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वे-नैवानयोः परस्परविरहलक्षणव्यतिरेकसिद्धिः अप्रामाणिकत्वे त्वनयोरपि न तथाभाव इति शशविषाणादिष्वपीयमेव गतिः।

ननु काल्पनिकरूपसम्पत्तिरेवास्त्वनुमानाङ्गं। तन्न, तस्याः सर्व्वत्र सुलभत्वात्। ननु पक्षसपक्षविपक्षास्तावद्वस्तुवस्तु-भेदेन द्विरूपाः तत्र ये कल्पनोपनीतास्तत्र काल्पनिकाएव पक्षधर्म्मत्वान्वयव्यतिरेकाः, प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामाणिका-एवेति विभागः। तदिह काल्पनिकान्निरग्नेर्यद्यपि प्रमेय-त्वादेर्व्यावृत्तिः काल्पनिकी सिद्धा तथापि प्रमाणिकाज्जल-ह्रदादेः प्रामाणिक्येवेषितव्या सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य हेतुत्वम् एवं प्रामाणिके शब्दे पक्षीकृते प्रामाणिकएव हेतु-सद्भावो वक्तव्यः। नचासौ चाक्षुषत्वस्यास्तीति सोऽपि कथं

हेतुः एवं कृतकत्वस्यापि वस्त्वेकनियतस्य धर्म्मस्य वास्तव-एवान्वयोवक्तव्यः, वस्तुनोविपक्षाच्च वास्तवएव व्यतिरेकः। नच क्षैः तस्य तत्कथमसावपि हेतुरिति प्रलपितमेतत् नहि नियामकमन्तरेण सम्पदं प्रति कल्पना त्वरते विपदम्प्रति तु विलम्बतइति शक्यं वक्तुं-तथा च निरग्निकमपि कूर्म्म-रोम सधूममिति कल्पनामात्रेण विपक्षवृत्तित्वात् धूमोपि नाग्निं गमयेत्। वास्तव्यां रूपसम्पत्तौ किमनेन काल्पनिकेन दोषेणेति चेत् तर्हि वास्तव्यामसम्पत्तौ किं काल्पनिक्या तयेति समानं। विरोधा विरोधौ विशेषइति चेत्। कुतएषः, उभयोरेकत्र वस्त्ववस्तुत्वादन्यत्र वस्तुत्वादिति चेत्तत् किं काल्पनिकोपि धूमो वस्तुभूतो येन कूर्म्मरोम्नस्तेन सह वि-रोधः स्यात्, क्वचिद्वस्तुभूतइति चेत् निर्धूमत्वमपि क्वचिद्वस्तु-भूतमेवेति तेनापि विरोधएव। तस्माद्यथा काल्पनिकी विपत्तिर्न दोषाय तथा काल्पनिकी सम्पत्तिरपि न गुणा-येति व्यतिरेकभङ्गः।—

अस्तु तर्हि ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वे सिद्धे क्षणभङ्गः। न, विकल्पानुपपत्तेः, तद्धि तादात्म्यं धा निरूपा-ख्यत्वं वा तत्कार्य्यत्वं वा तद्व्यापकत्वं वा अभावत्वमेव वेति। न पूर्व्वः निषेध्यनिषेधयोरेकत्वानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तेः। ननु कालान्तरे अर्थक्रियां प्रत्यशक्तिरे-वास्य नास्तिता, सा च कालान्तर समर्थेतरस्वभावत्वमेवेति चेत् नन्वयमेव क्षणभङ्ग स्तथाचासिद्धमसिद्धेन साधयतः

कस्ते प्रतिनन्दः । अपि च देशान्तरकालान्तरानुषङ्गित्वस्य नास्तिता यद्ययमेव नूनमनच्चरमिदमुक्तं, यदयमेव देशान्तरकालान्तरानुषङ्गीति यदि वा स्वदेशकालवत् कालान्तरदेशान्तरयो रपि नास्तितानुषङ्गेऽस्तित्वप्रसङ्गः। अशक्तेः कथमस्तु, शक्तेः सत्ता लक्षणत्वात् इति चेत्, कालान्तरकार्य्यं प्रति स्वकालेऽशक्तिरसत्त्वं किम्वा स्वकार्य्यमपि प्रतिकालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वम्। आद्ये स्वकालेऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः, तदानीमपि तादूप्यात्। कालान्तरकार्य्यं प्रत्येवमेतत् इति चेत् किमयं मन्त्रपाठः नहि यो यत्राशक्तः स तदपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते नहि रासभापेक्षया धूमोजगति नास्ति तत् कस्य हेतोः नह्यशक्तस्य स्वरूपं निवर्त्ततइति । द्वितीये तु यदि कालान्तराधाराशक्तिः कथं तदात्मिका । तदाधारा चेत् तदैवासत्त्वप्रसङ्गः कालान्तरे तु विपर्य्ययः । तस्मात् ।

विधिरात्मास्य भावस्य, निषेधस्तु ततः परः ।
सोऽपि चात्मेति कः प्रेक्षः शृण्वन्नपि न लज्जते ॥

अस्तु तर्हि भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीत्यस्य सोपाख्येति शेषः । नन्वयमपि क्षणभङ्गस्योद्गारः सच कूर्मीक्षिरुड़ायितोवर्त्तत भवतु वा निवृत्तिरसमर्था तथाप्यहेतुकत्वे तस्याः किमायातम् । तुच्छस्य कीदृशं जन्मेति चेत् यादृशः कालदेशनियमः । सोऽपि तस्य कीदृश इति चेदेवं तर्हि न घटनिवृत्तिः क्वापि कदापि, सर्वत्रैव सदैवेति स्यात्। भवतु प्रथमएवेति चेत् सोऽयं भावनास्तित्वस्वरूपप्रतिषेधो

वा अभावप्रतिषेधेन निवृत्तिस्वरूपनिरुक्तिर्वेति । आद्ये भावस्यैव सदातनत्वप्रसङ्गः द्वितीयेतु निवृत्तेरेवेति । अस्तु तर्हि कार्य्यत्वमेव ध्रुवभावित्वं, न, तस्यापि कार्य्यइति पक्षे विरोधात् तस्यैव कार्य्य इत्यसिद्धेः । यत्किञ्चिदुत्पन्नमात्रस्य कार्य्यं सएव तस्य नाशइति चेत् तर्हि यस्याः सामग्र्या यत् कार्य्यं तत्तदतिरिक्तानपेक्षमिति साधनार्थः तमिमं कोनाम नानुमनुते कार्य्यमेव विनाशइति केनानुरोधेन व्यवहर्त्तव्यं किन्तद्विरहवत्त्वात् कार्य्यस्य किम्वा तद्विरहरूपत्वात् । न तावत् पूर्व्वः सहकारिष्वपि तथाभावप्रसङ्गात् विरहस्वरूपानिरुक्तेश्च । न द्वितीयः सहि कार्य्यकाले कारणस्य योग्यानुपलम्भनियमाद्वा भवेत् व्यवहारानुरोधाद्वा अतिरिक्तविनाशबाधकानुरोधाद्वा । न प्रथमः, उपलभ्यन्ते हि पटकाले वेमादयः । लभस्वेति चेत् किमत्र प्रमाणम् । अभेदेपि किम्प्रमाणमिति चेत् माभूत्तावत्, सन्देहस्थितावपि अनुपलब्धिरनवलम्बनमिष्टमिति । न द्वितीयः नहि पटोजात इत्युक्ते तन्तवोनष्टा इति कश्चिद्व्यवहरति। पटस्यानतिरेकात् तन्तुमात्र जन्मनि भेदाग्रहादव्यवहारइति चेन्न। तर्हि व्यवहारावलम्बनमपि विसभागसन्ततौ कथञ्चिद्व्यवहारावलम्बनमस्तीति चेत् नैतदेवं यदि हि तन्तुनाशे च पटनिवृत्तिः । तर्हि कथं तदाश्रयस्तदात्मकोवा पटः, प्राक् अन्यैवासाविति चेन्न तावज्जातिकृतमन्यत्वमुपलभ्यते व्यक्तिकृतन्तु नाद्यापि सिध्यति अतएव तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं।

तथापि यद्येवं स्यात् कीदृशोदोषइति चेत् न कश्चित् केव- लप्रमाणाभावव्यवहाराननुरोधश्च तदसिद्धावपि सिध्यतस्त- स्य निमित्तान्तरापेक्षणात्, अपि च तन्तुविनाशः सामान्य- तस्तन्तुविरहस्वभावो वा स्यात् तद्विपरीतो वा स्यात् आद्ये कथं तत्वन्तरं नहि सामान्यतो नीलमनीलं विरुद्धत्वस्वभा- वमनीलान्तरं। द्वितीये कथन्तद्विरोधी नहि नीलं सामान्य- तोऽपि नीलान्तरविरोधि। विशेषमात्रएतायं विरोधइति चेत् तत् किं सामान्यतोऽनुभयस्वभावएव विनाशः। ओ- मिति ब्रुवतोऽन्यतरमुपादाय विनाशव्यवहारानुपपत्तिः। सामान्यस्यालीकत्वात् तत्र विरोधोऽपि किं करिष्यतीति चेत् विलीनमिदानीं विरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदप्रत्याशया तस्य तदाश्रयत्वात्। नन्वतिरिक्ताभावपक्षे यथा पटः पटान्तरा- भावबाधश्च तज्जातीयस्याभावोवा पटविरोधी पटान्तर सह- वृत्तिश्चेति न कश्चिद्विरोधः।तथा कार्य्याभावपक्षेपि भविष्य- तीति नैतदेवं प्रतियोगिना हि तादात्म्यसम्बन्धैकजाती- यत्वानि नेष्यन्ते अप्रतियोगित्वप्रसङ्गात्। भिन्नकालत्वात् सा- मान्यतोविरुद्ध धर्म्मसंसर्गाच्च अप्रतियोगिना तु संसर्गे को- दोषः नहि भेदविजातीयतैककालता संसर्गविरोधिन्यः तादात्म्यं हि संसर्गित्वे विरुद्धं विरोधित्वञ्च ते च नेष्येते एव। नापि बाधकानुरोध स्तदभावात्। ननु घटाभावे घटोऽस्ति नवा।आद्ये घटवति तदभावः कपाले घटोऽस्तीति तान्यपितद्वन्ति प्रसज्येरन्। नास्तीति पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गः। अ-

भावान्तरमन्तरेण तत्र नास्तिताव्यवहारे भावान्तरेपि तथाप्रसङ्गः, न, भावान्तरस्य स्वजातीयत्वेनाविरुद्धसजातीयत्वात् विरुद्धजातीयस्य वा समानजातीयत्वानुपपत्तेः अन्यत्वमात्रेण तथाव्यवहारे तद्वत्यपिप्रसङ्गात्-अभावस्य तु विरुद्धस्वभावतयैवाभावान्तरानुभवतर्कयोरभावा दिति। भिन्नाभावजन्मनि घटतादवस्थ्यं दोष इति चेन्न घटतादवस्थ्यं हि यदि घटत्वमेव अभिमतमेव तत्, नह्यभावजन्मनि घटोऽघटतामुपैतीत्यभ्युपगच्छामः तत्कालसत्त्वञ्चेन्न तर्ह्यभावोजातः कालान्तरे घटानवस्थानस्वभावएव हि तदभावः। अस्तु तर्हि निरुपादानत्वं बाधकं जन्मनउपादानव्याप्तत्वात् इति चेन्न। धर्म्मिग्राहकप्रमाणबाधात् भावावच्छेदाच्च व्याप्तेः। एतेन निरुपादेयत्वं व्याख्यातं गुणादि सिद्धौ चानैकान्तिकत्वादिति।

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं ध्रुवभावित्वमिति चेन्न अतादात्म्यात् अतत्कारणत्वाच्च, अस्मद्दिशापि व्याप्तिग्रहो, न साहित्यनियमेन, विरोधितया विषमसमयत्वात् नापि जन्मानन्तर्य्यनियमेन तदसिद्धेः सिद्धौ वा ततएव क्षणभङ्गसिद्धेः किमनेन भविष्यत्तामात्रेण। व्यापकत्वमस्तीति चेदस्तु न त्वेतावता हेत्वन्तरानपेक्षत्वसिद्धिः अद्यतनघटस्य श्वस्तनकपालमालयैवानैकान्तादिति। एतेन सापेक्षत्वे व्यभिचारोपि स्यात् विनाशहेतूनां प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवादिति परास्तं कपालसन्ततितुल्ययोगक्षेमत्वात् विनाशस्येति।

अस्तु तर्हि चरमः पक्ष स्तथाहि विनाशेन जायते अभावत्वात् प्रागभाववत्, जातोपि वा निवर्त्तते जातत्वात् घटवदिति, नैतदेवं, प्रागभावो जायते अभावत्वात् विनाशित्वाद्वा प्रध्वंसवत् घटवद्वा अजातो वा न निवर्त्तते अजातत्वात् आकाशवत् शशविषाणवदितिवदसाधनत्वात्। किमेतेषां दूषणमिति चेत् भावावच्छिन्नव्याप्तिकत्वादप्रयोजकत्वं प्राक्प्रध्वंसाभावग्राहकप्रत्यक्षबाधः, प्राक पश्चाच्च कार्य्योन्मज्जनप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कश्च। अथोन्मज्जने कोदोष इति चेत् कालविच्छेदप्रत्ययस्यानुभयात्मकत्वप्रसङ्गः, अयथार्थत्वे तस्य हि चन्द्रदर्शनकाले चन्द्रदेशविच्छेदवत् तद्वतः कालविच्छेदभावस्य प्राक् प्रध्वंससहवृत्तित्वेनाविरोधप्रसङ्गात् यथार्थत्वे तु भेदस्थितौ तदुन्मज्जनानुपपत्तेः एतेन प्रागभावकाले प्रध्वंसोन्मज्जनं तत्काले च प्रागभावोन्मज्जनमपास्तं भाववदभावयोरपि उभयविरोधिस्वभावत्वादिति ।

कुतः पुनः स्थिरसिद्धिः? प्रत्यभिज्ञानात्, क्षणिकत्वानुपपत्तेश्चालक्षणाभेदेन व्यभिचारिजातीयत्वात् प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणमिति चेन्न, अवान्तरलक्षणभेदेनाव्यभिचारनियमात्। किन्तदिति चेत् विरुद्धधर्म्मासंसृष्टविषयत्वं सिद्धञ्च तदत्र। एवम्भूतमपि कदाचिद्व्यभिचरेदिति चेन्न विरुद्धधर्म्मसंसर्गानास्कन्दितस्यैकत्वप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्व्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसङ्गात् तथाचानेकत्वमपि न स्यादिति भव निष्किञ्चनः। तस्माद्भेदप्रवृत्ताववश्यं विरुद्धधर्म्मसंसर्गः तदसंसर्गे वावश्य-

भेदव्यावृत्तिरिति । भेदाभेदव्यवहारमर्य्यादानिष्कम्पप्रदीप कुट्मलेषु निपुणं निभालयन्तोऽपि न विरुद्धधर्म्मसंसर्गमीक्षा-महे । अथ च प्रत्यभिज्ञानमवधूय तत्र भेदएव पदं विधत्त इति चेत् कस्य प्रमाणस्य बलेन, आश्रयनाशस्य हुताशन-नाशहेतुत्वेन विज्ञातत्वात् तस्य चात्र प्रतिक्षणमुपलब्धेः । वर्त्तितैलयोरुत्तरोत्तरमपचीयमानत्वात् पूर्व्वस्य नाश उत्त-रोत्पादश्च न्यायसिद्धइति चेत् नन्वयं प्रत्यनीकधर्म्मसंसर्गएव नष्टत्वानष्टत्वयोराश्रयनाशानाशयोर्वा एकत्र तेजस्यनुप-पत्तेः । सोऽयं शतं शिरश्छेदेऽपि न ददाति विंशतिपञ्च-कन्तु प्रयच्छतीति किमत्र ब्रूमः । भविष्यति तर्हीहापि विरुद्धसंसर्गोदुरूहइति चेत् अथ सएवायं स्फटिकइत्यत्र प्रमाणप्रतीत संसर्गाणां विरोध आशङ्क्यते तत्प्रतीतविरो-धानां संसर्गः अथाप्रतीत स्वरूप विरोधसंसर्गाएव केचि-द्विरुद्धतया संसृष्टतया वेति । न प्रथमः प्रागेव निराकृत-त्वात् । न द्वितीयः योग्यानामनुपलम्भबाधितत्वात् अयो-ग्यानामपि कारणादिव्याप्यव्यापकविगमविलोकनव्यावर्त्ति-तत्वात् । न तृतीयः तस्यातिप्रसञ्जकतया सर्व्वत्रैकत्वो-च्छेदप्रसङ्गादिति । एतेन प्रत्यभिज्ञानादेव लक्षणभागमा-क्षिप्य अनुमानेन स्थैर्य्यसिद्धिः । तथाहि विवादाध्यासितो-भावः कालभेदेपि न भिद्यते तद्भेदेपि विरुद्धधर्म्मासंसृष्ट-त्वात् योयद्भेदेऽपि न विरुद्धधर्म्मसंसृष्टो नासौ तद्भेदेपि भिद्यते यथा प्रतिसम्बन्धिपरमाणुभेदेपि एकःपरमाणुः तथा-

चायं विवादाध्यासितोभावः तस्मात् कालभेदेऽपि न भिद्यत इति । अत्र व्याप्तौ न कश्चित् विप्रतिपद्यते पक्षधर्म्मता तु प्रसाधितैव क्षणिकत्वानुपपत्तिश्चानुगतव्यवहारानन्यथासिद्धेः। शब्दलिङ्गविकल्पा हि साधारणं रूपमनुपस्थापयन्तो न तृणकुब्जीकरणेपि समर्था इत्यविवादं वाह्यार्थस्थितौ स्थिरास्थिर विचारात् । तच्चालोकं वा आकारोवा वाह्यं वस्तु वेति त्रयः पक्षाः तत्र न प्रथमः तद्धि न तावदनुभवादेव तथा व्यवस्थाप्यं तस्यालोकत्वादुल्लेखात् तथात्वे वा प्रवृत्तिविरोधात् नह्यलोकमेव तत् इत्यनुभूयाप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्त्तते अन्यनिवृत्ति स्फुरणादेष दोष इति चेत् एतदेवासत् विधिरूपस्यैव स्फुरणात् । नहि शब्दलिङ्गाभ्यामिह महीधरोद्देशे अनग्निर्न भवतीति स्फुरणमपित्वग्निरस्तीति । यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पः तथापि निवृत्तिपदार्थोल्लेखएवनिवृत्युल्लेखः । नह्यनन्तर्भावितविशेषणाविशिष्टप्रतीतिर्नाम ततो यथा सामान्यमहं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायाभावेपि साधारणाकारस्फुरणात् विकल्पधीः सामान्यबुद्धिः परेषां तथा निवृत्तप्रत्ययाच्चित्रा निवृत्तिबुद्धिरस्माकमिति चेत् हन्त साधारणाकारपरिस्फुरणे विधिरूपतया यदि सामान्यबोधव्यवस्था किमायातमस्फुरदभावाकारे चेतसि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः । नह्यगौः पोटेयमिति विकल्पः किन्तु गौरिति ततोन्यनिवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येव माकाराभावेपि निवृत्त्याकारस्फुरणं यदि स्यात् कोनिवृत्तिप्रतीतिमपह्नुवीत

अन्यथात्वततत्प्रतिभानं तथेतिव्यवहृतिरिति गवाकारे चेतसि तुरगबोध इत्यस्तु। नच निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपि प्रवृत्तिसम्भवः नह्यघटोनास्तीत्येव घटार्थी प्रवर्त्तते अपि तु घटोऽस्तीति। अघटस्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतौ नायं दोषइति चेन्न घटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवासिद्धेः तत्प्रतिक्षेपे तु कस्ततोऽन्यो विधिर्निषेधप्रतिक्षेपस्यैव विधित्वात्।- निवृत्तेरपरिस्फुरणे गां बधानेति देशितोऽश्वमपि बध्नीयात् इति चेन्न भवेदप्येवं यद्यश्वोऽपि गौः स्यात् किन्तु गौर्गौरश्वोऽश्व इति। अन्यथानिवृत्तावपि कुतस्ते समाश्वास इति। निवृत्त्यन्तराच्चेदनवस्था, निवृत्त्यनिवृत्तितदधिकरणानां स्वरूपसाङ्कर्य्ये प्रवृत्तिसङ्करः स्यात्, स्वरूपभेदेनैव नियमे, विधिमात्रप्रतिभासेपि तथा किन्न स्यात्। स्वरूपभेदएवान्यापोहोन्यापोढस्वरूपत्वाद्विधेरिति चेन्न अलीकपक्षे तदभावात् तस्य स्वरूपविधावनलीकत्वप्रसङ्गात्, स्वलक्षणस्य च विकल्पानारोहात् अपि च गां बधानेतिदेशितोगवि प्रवृत्तो नाश्वे तदप्रतीतेः। यदा त्वश्वमुपलप्स्यते तदा तत्र प्रवृत्त्युन्मुखापि गोरभावं प्रतीत्यैव निवर्त्स्यतीति किमनुपपन्नम्। स्यादेतत् नह्यनुभवमवधूय भवितुं क्षममिति कोविधिस्फुरणमपह्नुताम् तदुपसर्ज्जनीभूतस्तन्निषेधोऽपि स्फुरत्येव अन्यथा विधेरवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। नह्यन्यतो विशेष्यमव्यावर्त्तयतो विशेषणत्वं नाम। नचान्यतो व्यावर्त्तनं व्यवच्छित्तिप्रत्यायनादन्यत्, ततो यथेन्दीवरपुण्डरीकादि शब्दे-

भ्यो गुणीभूतनीलधवलादिविधिशेखराप्रतीति स्तदन्यव्यव-च्छेदस्तु तद्गर्भाभं कायमाण स्तथा सर्व्वत्रेति चेत् अस्तु तावदेवं, विधिस्तु स्फुरतीत्यत्र सम्प्रति नोनिर्बन्धः अन्यथावच्छेद्यावच्छेदकयो रप्रतीतेरवच्छित्तिरपि न स्यात् यथोत्पलादाविव नीलत्वाद्यप्रतीतौ । नच निषेध्यमस्पृशती प्रतीतिर्निषेधं स्प्रष्टुमर्हति तस्य तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात् । नच निषेधान्तरमेव निषेध्य मितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । पराननपेक्षनिरूपणे तु विधौ नायं दोष इति । ततः प्रतीतावितरेतराश्रयत्वमुक्तं । सङ्केते सञ्चार्य्य यत्परिहृतं ज्ञानश्रिया तदेतत् ग्राम्यजनधन्यीकरणं । गोलकादिवत् स्थानान्तरसञ्चारात् स्फुरतु विध्यलीकमिति चेन्न व्याघातात् किञ्चिदितिविध्यर्थो न किञ्चिदिति चालीकार्थः । अतद्रूपपरावृत्तिमात्रेणालीकत्वे स्वलक्षणस्याप्यलीकत्वप्रसङ्गात् । रूपमात्रपरावृत्तौ तु कथं विधिर्नाम । विध्यंशस्यारोपितत्वादयमेव दोष इति चेन्न स्वलक्षणविधेर्विकल्पासंस्पर्शात् सामान्यविधेरनभ्युपगमात् परिशेषादलीकविधौ विरोधस्यैव स्थितेः । भेदाग्रहात् विधि व्यवहारमात्रमिति चेत् सम्भवेदप्येतत् यदि स्वलक्षणमपि विधित्वमपहाय स्फुरेत् यदि चालीकमपि निषेधरूपतां परिहृत्य प्रकाशेत । नचैवमुभयोरपि निरंशतया प्रकारान्तरमुपादायाप्रथनात् अप्रथमानरूपासम्भवाच्च काल्पनिकस्यांशांशिभावस्यातएव मूलएव निहितः कुठारः । साधारणञ्च रूपं विकल्पागोचरो नचालीकं तथा भवितु-

मर्हतीति। तस्यातिदेशकालानुगमो न स्वाभाविकस्तु च्छत्वात् न काल्पनिक स्तस्याः क्षणिकत्वात्, नारोपितोऽप्यन्यत्राप्यप्रसिद्धेः। भेदाग्रहादिकत्वमात्रमनुसन्धीयते इति चेन्न भाविकस्यभेदस्याभावात् भावे वा काल्पनिकत्वस्य व्याघातात्, परमार्थासतः परमार्थाभेदपर्य्यवसायित्वात् आरोपितस्याग्रहानुपपत्तेः अभेदारोपानवकाशाच्च आरोपितासत्त्वस्य परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् चतुःकोटिविनिर्म्मुक्तस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् तदग्रहस्य त्रैलोक्ये पि सुलभत्वात्। अन्यत्र पारमार्थिकभेद प्रतीतौ कथमभेद आरोप्यतामिति चेत् एवन्तर्हि यस्य प्रतिभासे यन्नारोप्यते नियमेन तस्यैवाप्रकाशे तदारोप्यं न तु तन्नामकमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात् अतएव न व्यधिकरणस्यापि सतोऽसतो वा भेदस्याग्रहो अभेदारोपयोगीति। –

नापि न्यायादन्यापोहसिद्धिः तदभावात्। यद्भावाभाव साधारणं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठं यथा अमूर्त्तत्वम्, यच्चात्यन्तविलक्षणानां सालक्षण्यव्यवहारहेतुस्तदन्यव्यावृत्तिरूपमिति न्यायोस्त इति चेन्न कालात्ययापदेशात्। नहि प्रथमानस्य निष्ठान्यायसाध्यानामप्रथन शरीरन्तु चिन्तितमेवेति निष्फलः प्रयासः। यदा चानलीकएव ध्रुवं न्यायस्यानुभवाभासः तदा कैव कथालीके न हि तस्याप्रतीयमान मपि किञ्चिदस्ति यन्न्यायेन साध्यमित्युक्तम्। किञ्चेदं भावाभाव साधारण्यं न तावदुभयरूपत्वं विरोधात्। न तद्धर्म्मत्वमनभ्युपगमात् नहि गोत्वमभावस्यापि धर्म्म इत्यभ्युपगम्यते।

न तद्धर्म्मित्वमनैकान्तात् व्यक्तिरपि भावाभावधर्म्मशालिनी न निषेधैकरूपेति । न तदुभय साहश्य मसम्भवात् अतन्निवृत्त्यैव तथात्वे साध्याविशेषात् । नाप्यस्ति नास्तिसामानाधिकरण्यं विरोधात् अन्यथासिद्धेश्च । नहि यदस्ति तदेव नास्तीति प्रत्ययगोचरः स्यात् । प्रकारान्तरमाश्रित्य स्यादेवेति चेत् एवं तर्हि तमेव प्रकारभेदमुपादाय विधिव्यवस्थायां को विरोधो येन प्रतिबन्धः सिध्येत । तस्य विधिरूपतायामस्ति नाम किमधिक मुपनेयमिति चेत् निषेधरूपत्वेपि नास्ति नाम किमधिकमुपनेयमिति समानम् । अतएव साधारण्यमिति चेत् तथापि किन्तदुभयात्मकत्वमुभयपरीहारोवेत्यशक्यमेतत् । तस्मादस्तिनास्तिभ्यामुपाध्यन्तरोपसम्प्राप्तिः प्राप्तोपाधिनियमोवेति सार्थकत्वं तयोः तदेतद्विधावपि तुल्यम् । शान्ताशेषविशेषत्वादलीकपक्षेोपाध्यन्तरविधिस्तन्नियमोवेति विशेषदोषः । ततो गोशब्दो गोत्व विशिष्टव्यक्तिमात्राभिधायी पर्य्यवसितः, तास्तु विप्रकीर्णदेशकालतया नार्थक्रियार्थि प्रार्थनामनुभवितुमीश तद्दति प्रतिपत्तॄविशेषाकाङ्क्षः । साच तस्या काङ्क्षास्ति गोष्टेकाला धेनुः घटोघ्नी महाघण्टा नन्दिनीत्यादिभि र्नियामकैर्विधायकैर्वा निवार्य्यतइति विधौ न कश्चिद्दोषः । गोत्वविशिष्टसदसद्व्यक्तिमात्रप्रतीतेस्तदेवास्त्यादिपदप्रयोगवैफल्यमिति चेत् तावन्मात्रप्रतिपत्त्यर्थमेव तत् अनेकप्रतिपत्त्यर्थन्तु तदुपयोगः तस्य प्रागप्रतीतेरित्युक्तम् ।

यस्तु निपुणम्मन्यो विकल्पमेव पक्षयति स्म यज्ज्ञानं यद्भावाभावसाधारणप्रतिभासं न तेन तस्य विषयत्वं यथा गोज्ञानं स्यात्तेनेत्यादि। तद्यदि गोविकल्पस्याश्वविषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण्यं गव्यपि वाह्यतया ततः साध्याविशिष्टत्वम्। अथाश्वत्वादि विशेषाकाङ्क्षा तदा साधारण्यम् नह्युदाहृतो गोविकल्पोऽश्वोऽस्त्यादि विशेष माकाङ्क्षति। नियमविधौ तु विरोधएव। नह्यतद्विषयस्य तद्विशेषनियमाकाङ्क्षा नाम गोज्ञानस्यापि विशेषनियमाकाङ्क्षाप्रसङ्गात्। तदीयसदसत्त्वानुपदर्शनञ्चेत्तद्यदि स्वरूपमेव ततोऽसिद्धिर्दोषः। नहि गोविकल्पोगोस्वरूपमेव नोपदर्शयतीति मम कदापि सिद्धं तवाप्यद्यापि/ उपाध्यन्तरञ्चेत् तदानैकान्तः। नहि योयस्योपाध्यन्तरं नोपदर्शयेत् नासौ तमपीति नियमः। ननु नियमएव, तथाहि यन्न यत्समवेतधर्म्मबोधनं तन्न तत्स्वरूपबोधनं यथा गोविकल्पशब्दौ तुरगे तथा तौ गव्यपि नीलत्वाद्यपेक्षयेति व्यापकानुपलब्धिः। धर्म्मिबोधेहि धर्म्माणां कस्यचिद्बोधः कस्यचिदबोधः इत्युपकारभेदान्नियमः स्यात् उपकारभेदश्च शक्तिभेदाद्भवेत् नचैवं प्रकृते अनवस्थाप्रसङ्गात्। ततः शक्तेरभेदादुपकाराभेदे सर्व्वोपाधिसहितबोधोऽबोधो वेति द्वयी गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः। दुष्प्रयुक्तमेतत् उपाधितद्वतां भेदे प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वादेव तदयौगपद्ये बोधाबोधोपपत्तेः। प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वस्यापि स्वभाववैचित्र्यनिबन्धनत्वात् तस्यापि स्वकारणाधी-

नत्वात् तस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् तस्यापि कार्य्यीन्वेयत्वादिति । यत्तु शक्तेरभेदादित्यादि तत्तदा शोभेत यदि धर्म्मिमात्राधीन स्तद्बोधमात्राधीनो वा तावन्मात्रबोधसामग्र्यधीनो वा यावदुपाधिबोधः स्यात् नचैवम् । एतेन भेदाद्धर्म्मिणः प्रतीतावपि शब्दलिङ्गद्वारा धर्म्माणाञ्चेत् अप्रतीतिः इन्द्रियद्वारापि मा भूदित्यादि कर्णस्पर्शं कटिचालनमपास्तम् । तत्तदुपाध्युपलम्भसामग्री विरहकाले प्रसञ्जितस्येष्टत्वात् विचित्रशक्तिकत्वाच्च प्रमाणानां लिङ्गस्य प्रसिद्ध प्रतिबन्ध प्रतिसन्धानशक्तिकत्वात् शब्दस्य समयसीम विक्रमत्वात् इन्द्रियस्यार्थशक्तेरप्यपेक्षणात् । नतु सम्बन्धोऽर्थइत्येव प्रमाणैः प्रत्याय्यते अतिप्रसङ्गात् यस्य तूपाधेरुपलम्भएव येन धर्म्म्युपलभ्यते तस्यानुपलम्भे स तेन नोपलभ्यत इति परं युज्यते सर्व्वोपाध्यनुपलम्भे वा तथा च सिद्धसाधनमिति संक्षेपः ।

स्यादेतत् यदीन्द्रियेण समानविषयावेव लिङ्गशब्दौ ततः प्रतिभासभेदोऽनुपपन्नः । एकविषयत्वं हि विप्रतिभासाभेदेन व्याप्तं सव्येतरनयनदृष्टवद्दृष्टम् । नचेह तथा यथा हि प्रत्यक्षे चेतसि देशकालावस्थानियतानि परिस्फुटरूपाणि स्वलक्षणानि प्रतिभान्ति न तथा शाब्दलैङ्गिकविकल्पेषु । तत्र हि विजातीय व्यावृत्तमिव परस्पराकारसङ्कीर्णमिवास्फुटमिव प्रत्यक्षापरिचितं किञ्चिद्रूपमाभासमानमनुभवविषयः । नचोपायभेदमात्रेण प्रतिभास-

भेद उपपद्यते, नहि प्रतिपत्त्युपायाः प्रतिपत्त्याकारं परिवर्त्तयितुमीशते। नचैकं वस्तु द्व्याकारमिति प्रतिबन्धसिद्धिः। अस्य प्रयोगः योयः क्वचित् वस्तुनि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतप्रतिभासो नासौ तेनैक विषयः यथा घटग्रहात् पटप्रतिभासः। तथा च गवि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतः प्रतिभासोविकल्पकालइति। इदमप्यवद्यं चित्राचित्र प्रतिभासाभ्यां मिथोविरुद्धाभ्यां एकनीलविषयाभ्यामनैकान्तात्। नहि चित्राध्यक्षे यन्नीलं चकास्ति तदेव पश्चात् न केवलं तदेव वा पुरुषान्तरस्य येनाकारेणैकविषयत्वं तयोर्न तेनैव विरोधो येन च विरोधो न तेनैकविषयत्वम्। धर्म्मान्तराकारेण हि विरोधो नीलमात्राकारेणचैकविषयतेति चेत् नन्विहापि धर्म्मान्तराकारेण विरोधो, गोत्ववत् पिण्डमात्राकारेण चैकविषयतेति तावन्मात्रनिराकरणेऽसिद्धोहेतुः पूर्वत्र सिद्धसाधनम्। नहि शाब्दलैङ्गिक विकल्पकाले देशकालनियमादयोपि सर्व्व एव धर्म्मविशेषा विषयभाव मासादयन्तीत्यभ्युपगच्छामः।

ननु धर्म्मिण्येव स्फुटा स्फुटप्रतिभासभेदः कथं, न कथञ्चित् यथा यथाहि धर्म्माः प्रतिभान्ति तथा तथा स्फुटति प्रतिभानव्यवहारः। यथायथा च धर्म्माणामप्रतिपत्तिः तथातथा प्रतिभानस्य मान्द्यव्यवहारः दूरान्तिकादौ प्रत्यक्षेपि लोकानाम्। ननु सर्व्वथैवाप्रतिपत्तौ, विदूरादिप्रत्ययोपि पक्ष एवेति चेत् अस्तु। ननु तावतापि धर्म्मधर्म्मिभेदसिद्धौ प्रत्य-

च्चबाधस्य तत्सन्देहेपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य वा परिहारः, तावतापि प्रतिभासभेदस्योपपत्तेः। यदि च नैवं दूरतमादि प्रत्ययेषु कः समाश्वासविषयः। यस्यार्थो लभ्यत इति चेत् नन्वलाभोऽपि पूर्व्वपूर्व्वोपलब्धानुपमर्द्देनैव। नहि सत्त्व-द्रव्यत्वपार्थिवत्ववृक्षत्वादिकं परिभूय शिंशपा लभ्यते यत्रार्थ क्रियासिद्धिरिति चेत् सर्व्वेषामनुवृत्तेः। कस्यार्थक्रियेति किन्निश्चायकं न किञ्चित् किन्तु सङ्कीर्णार्थक्रियाविरहादेक-मेव तत्र वस्तु। नचैकस्मिन् प्रतिभासभेद इत्येकएव प्रत्ययस्तत्र सालम्बन इति ब्रुम इति चेत् तथापि कतम इत्यनिश्चये सएवानाश्वासः। असङ्कीर्णापि चार्थक्रिया न व्यक्तितः सामग्रीतः सर्व्वसम्भवात् अतएव न सन्तानतः। नह्येकसन्तान नियताकाचिदर्थक्रिया नाम। काञ्चिदर्थ-क्रियां प्रति प्रत्यक्षानुपलम्भ गोचरएव तथा व्यवस्थाप्यत इति चेत्तर्हि दूरतमाद्युपलब्धा अपि तथा व्यवस्थाप्याः। सर्व्वेषामेव तेषां तान्तामर्थक्रियां प्रति प्रयोजकतया अन्वय-व्यतिरेकगोचरत्वादिति।

स्यादेतत् न धर्म्मान्तराकारेण प्रतिभासभेदोभेदहेतुः किन्तु पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपतया। सा हि न धर्म्मभेदानप्यु-पादाय समर्थयितुं शक्या तेष्वपि परोक्षापरोक्षज्ञानोदयात्। तत्रापि धर्म्मान्तरानुसरणेऽनवस्थानादिति चेन्न तयोर्विष-याकारत्वात्। द्विविधोहि ज्ञानधर्म्मो विषयावच्छेदो जाति-भेदश्च। तत्र विषयावच्छेदभेदेन विषयस्य भेदस्थितिरभेद-

निराकरणं वा ननु द्वितीयेन तस्य कारणभेदेनैवोपपत्तेः प्रत्यनुमिति स्मृतिवत्। यथा च विषयभेदेपि कारणभेदादेवापरोक्षजातीयमिन्द्रियजं ज्ञानं तथा विषयाभेदेपि कारणभेदादेव परोक्षापरोक्षजातीयमिन्द्रियलिङ्गज्ञानं भवत् केन वार्य्यते। वारणे वा कार्य्यभेदं प्रति कारणभेदोऽप्रयोजकः स्यात् तथाचाकस्मिकः स आपद्येत। जातिभेदोयं ननूपाधिभेद इति किमत्र निष्टङ्कं कारणमिति चेत् अनुभवएव। नहि व्यवसायकाले पारोक्ष्यापारोक्ष्यस्मृतित्वानुभूतित्वानि परिस्फुरन्ति असावग्निमानयमग्निमान् सोऽग्निमानितिस्फुरणात्। अनुव्यवसायकाले तु तत्प्रतिभासः अमुमनुमिनोमि इमं पश्यामि तं स्मरामीत्युल्लेखात्। कथं तर्हि परोक्षोऽर्थः प्रत्यक्षश्चेति व्यवहारः, यथानुमितो दृष्ट स्मृत इति। यदप्यत्यन्तविलक्षणानामित्यादि तदपि सन्दिग्धानैकान्तिकं, विधिनापि तथाभूतेन सालक्षण्य व्यवहारस्य निर्व्वाहात्। तथाह्ययं व्यवहारो न निर्निमित्तो नाप्यनेकनिमित्तो नाप्यनेकासंसर्गैकनिमित्तः अतिप्रसङ्गात्। ततोऽनेकसंसर्गैकनिमित्तोऽयं परिशिष्यते। तथा च तादृशस्य विधिरूपत्वे कोविरोधः येन व्याप्तिः स्यात् प्रत्युत निषेधरूपतायामेव विरोधोदर्शितः प्रागिति कृतं पल्लवसमुल्लासैः। नापि प्रवृत्त्यादिव्यवहारनिर्व्वाहकत्वमपोहकल्पनाया, अन्यावभासादन्यत्र प्रवृत्तावति प्रसङ्गात् अध्यवसायादयमदोष इति चेत्।

अथ कोऽयमध्यवसायः किमलीकस्य वस्तुधर्म्मतयावभासः

किं वा वस्त्वात्मकतया ततोभेदाग्रहो वस्तुवासनासमुत्थो वेति न प्रथमः विकल्पे तदनवभासनात् । न द्वितीयः असाधारणविषयतया शब्दविकल्पयोरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यासामयिकत्वात् । तस्माद्विकल्पवस्तुनोश्चूरसवत् सर्व्वथाविरोध एव साधारणविषये तु वस्तुत्वाप्रतिभासनं तस्यासाधारणत्वात् । न तृतीयः प्रवृत्तिसामानाधिकरण्यनियमानुपपत्तेः भेदाग्रहस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात् ! अतेभ्यो भेदो गृहीत इति चेत् किमेतेषु गृह्यमाणेष्वगृह्यमाणेषु वा । नाद्यः अतेषामपि स्वलक्षणानां विकल्पगोचरत्वात् । न द्वितीयः अनिर्णीतावधेर्भेदस्याप्रथनात् प्रथने वाध्यवसेयाभिमतस्वलक्षणादपि भेदोगृहीताविशेषात् । गृहीतादग्रहो भेदस्यागृहीतेभ्यस्तु तद्ग्रह इति चेत् यदि धर्म्मलक्षणो भेद स्तदा विपर्य्ययः स्वरूपलक्षणश्चेत् अविशेषात् सर्व्वत स्तद्ग्रहोऽन्यत्र तादात्म्यग्रहात् निःस्वरूपत्वात् तस्य । क्व स्वरूपलक्षणो भेद इति चेत् अगृहीतादपि तथा स्यादविशेषात् निःस्वरूपमपि सस्वरूपमिव भिन्नमिव प्रथितमिति चेत् तत् किमध्यवसेयापेक्षया सस्वरूपमिव न प्रथितम् अध्यवसेयस्वरूपमिव वा स्फुरितम् । आद्ये अप्रतिपत्तिर्वा स्यादविशेषात् निःस्वरूपप्रतिपत्तिर्वा स्यात् उभयथापि सामानाधिकरण्यप्रवृत्ती न स्यातां द्वितीयस्तु प्रागेव दूषितः । नापि चतुर्थः नीलानुभववासनासमुत्थस्य पीतानुभवस्य नीले प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गात् । नानुभवः प्रवर्त्तकः अपि तु

विकल्पः स च यस्मात्तस्यैव विषय इति चेत् यस्मादिति साक्षात् परम्परया वा प्रथमे शाब्दलैङ्गिकविकल्पानामप्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु स एवातिप्रसङ्गः । अनुभवव्यापारपुरस्कारान्नियम इति चेत् कः पुरस्कारार्थः न तावदनुभवैकविषयत्वं विकल्पेन तदसंस्पर्शात् नाप्यनुभवत्वारोपः स्वात्मनि कल्पनापोढ़ाभ्रान्तत्वात् विषये चाभिलापसंसर्गयोग्याप्रतिभासत्वात् तथानवभासे वा विकल्पत्वव्याघातात् विशेषोपलब्धौ चारोपासम्भवात् । नापि तद्धर्म्मप्रामाण्यारोपः तस्यानियतविषयत्वे प्रवृत्तिनियमानुपपत्तेः, परमार्थसद्विषयत्वे च तुल्य विकल्पसंसर्गप्रसङ्गात्, अलीकविषयत्वे चाप्रवृत्तेः, अलीकस्यानलीकतया तु स्फुरणं निषिद्धं, नाप्यनुभवात् स्वात्मनोभेदाग्रह एव तद्व्यापारपुरस्कारः स्वरूपस्य स्वतोऽवगतेः विषयभेदस्य च प्रागेव निरूपणात् । नाप्यपारोक्ष्यं तस्यापि स्वात्मनि सर्वज्ञान साधारणत्वात् विषये च विकल्पस्य तदभावात् तथाभावेप्यन्यत्र नियतप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि विषयसारूप्यं तदभावात् ।

काहि परमार्थसदलीकयोः समानरूपता नाम यदि रूपशब्दोधर्म्मिवाचकः समानशब्दश्चैकपर्य्यायः कार्य्यसङ्गतिः प्रकृते, यदि वा रूपं धर्म्मः समानश्चैकोवैकजातीयोवेति तथापि कार्य्यसङ्गतिः । प्रकृते असद्व्यावृत्तेरिति चेन्न तस्य चालीकानलीकनिष्ठतया एकत्वैकजातीयत्वयोरभावात् । आभिमानिकोयं सारूप्यव्यवहारो न पारमार्थिक इति

चेन्न अभिमानस्यैव चिन्त्यमानत्वात् नहि चिन्तित प्रकारान् परिभूयापरोऽभिमानो नाम। स्वभावादेव कश्चिद्विकल्पः कस्मिंश्चिदेवास्फुरितेपि प्रवर्त्तयति किमत्र क्रियतां, सचास्य स्वभावभेदः स्वकारणादेवायातः तत्र कः पर्य्यनुयोज्यतामिति चेत् तत् किमप्रत्यासन्नएव विकल्प स्तत्र प्रवर्त्तयति प्रत्यासत्त्यन्तराभावात्, स्वभावप्रत्यासन्नो वा, व्यवहृतिरेव वा, प्रत्यासत्तिः। न प्रथमः अतिप्रसङ्गात्, द्वितीये तु स्वभावेनोत्तरं स्यात् किन्तु तदेव स्फुरणं नहि व्यवहारे प्रवर्त्तयितव्ये स्वभाव प्रत्यासत्तिमवधूय ज्ञान ज्ञेययोरपरः कश्चिद्विषयविषयिभावः सदसदनिर्वचनीयार्थख्यातिवादिभिरपि स्वभावप्रत्यासत्तेरवर्ज्जनीयत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्। तृतीये तु व्यक्तमात्माश्रयः अव्यवहारनियमं प्रत्येव निबन्धानुसरणात्। कारणशक्तेरसदुत्पत्तिनियम इति चेत् सत्यम् एतच्चिन्तनीयं कारणशक्त्यापि नियतजातीयनियतया भवितव्यम् अन्यथा ज्वलनविकल्पाज्जलेपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। दाहादिसमर्थाकार विकल्पजातीयं तात्त्विके वह्नौ प्रवर्त्तयतीति जातिर्वोपाधिर्वा नियामक इति चेन्न तर्हि रत्नमरीचिनिचये ततः प्रवर्त्तेत तज्जातीयस्य दहनएव प्रवर्त्तनसामर्थ्यात्। ताद्रूप्येण तस्यैव प्रथनादिति चेत्! प्रथतां नतु तस्यप्रवर्त्तनयोग्यता तत्र प्रथननियता वह्निस्वलक्षणे वह्निविकल्पादप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। स्वीकुरु वा तस्यापि तत्र स्फुरणं, परिहर वा वह्निविकल्पादवह्नौ प्रवृत्तिमिति। एतेनाकारसारूप्यं

नियमहेतुरपास्तः। अर्थनीयसारूप्याभावेपि प्रवृत्तिदर्शनात् अनर्थनीयसारूप्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। नच वाह्य वादे ज्ञानज्ञेययोर्विवक्षितसारूप्यसम्भवः सामग्रीवैषम्यात् साम्ये वा जाड्यचैतन्ययोरेकशेषप्रसङ्गात्। न च साम्ये-प्यवान्तरविशेषात् कार्य्यविशेषव्यवस्था मिथः सामग्र्यननु-विधानेन जायमानत्वात्। नच कार्य्यैनियं सामग्रीसाम्य वाह्ये धूमाद्यनुविधीयमानस्य कारणस्य दृश्यत्वात् धूम-ज्ञानस्य च तद्व्यभिचारोपलम्भात् न च तदेव कारणमेकत्र दृश्यमदृश्यञ्चान्यत्रेति युक्तम्। यदिच नीलिमादिवि-ज्ञानस्य जातिविशेषः कथं तदतिपत्यज्ञेयं स्पृशेत् ज्ञेयस्य चेत् कथं ज्ञानं तद्विशिष्टादिति जातिसङ्करापादन प्रस्तावे चिन्तितप्रायम्। तस्मात् स्फुरितएव ज्ञानं प्रवर्त्तयतीति गलेपादिकयाप्यङ्गीकारयितव्योगत्यन्तराभावात्। तर्हि स्फुरिते स्वाकार एव प्रवर्त्तयतु तत्र प्रवृत्तएवचार्थी तत् सहग्रमर्थमासादयति प्रभायां प्रवृत्तोमणिवदिति चेन्न अभि-मतार्थक्रियासामर्थ्यविरहिण्यप्रवृत्तेः। नच वाह्ये विकल्पा-कारारोपसम्भवः तस्य तेनासंस्पर्शात्। नचाकारे वाह्य-त्वारोपः स्वरूपेस्फुरत्यस्वरूपारोपानवकाशात्। प्रभा-यान्तु मणिबुद्धैव मण्यर्थीप्रवर्त्तते नतु तद्बुद्धेरिति दृष्टान्तोप्याभासः। नचाकारवादेऽस्फुरतोऽर्थस्य सत्तायां प्रमाणमप्यस्ति आकारकादाचित्कत्वस्य तैमिरिककेशाद्या-कारेणानैकान्तिकत्वात् अर्थक्रियासम्वादस्यापि स्फुरितस्या-

कारमात्रशरीरत्वात् वाह्यस्य चासिद्धेः। निरालम्बनार्थाकारवच्च क्वचिद्वासनावशादर्थक्रियाकारोऽपि निरालम्बनएव भविष्यतीति विपक्षे बाधकाभावात् प्रतिबन्धस्याप्यसिद्धेः। तस्माद्बाह्यसिद्धिः साकारञ्च ज्ञानमिति वा न लोलुपत्वमिति। अस्तु तर्हि वाह्यमेव स्वलक्षणं विकल्पस्य विषयः। यद्यपि स्वरूपेणासामयिकतया तन्नाभिलापसंसर्गयोग्यं तथाप्यतद्रूपपरावृत्तिप्रत्यासत्त्या साधारणरूपतामापन्नं सत्तथा भवत्येव। यथाह्येको गौरगोव्यावृत्तस्तथापरेऽपि गावइति चेत्। अथ कोऽयमगौर्नाम किमेकस्य गोःस्वलक्षणस्यानात्मा आहोस्वित्तद्गतधर्म्मविरही प्रथमे न गवान्तरेऽपि गोशब्दविकल्पौ प्रवर्त्तेयाताम् अश्वादिवदनात्मत्वाविशेषात्। अतिप्रसङ्गः-महिषमातङ्गाद्यगोव्यावृत्त्याश्वेऽपि गोव्यवहारप्रसङ्गाच्च। स गोरपि व्यावर्त्तत इति चेत् तत् किमभिमतोगौर्गौरपि न व्यावर्त्तते। व्यावर्त्तते किन्तु स्वयमप्यसौ गौरिति चेत् यद्यगोव्यावृत्तिरेवास्य गोत्वं तदश्वेऽपि समानम् अन्यच्चेत्तदुच्यताम्। द्वितीये तु तद्गतधर्म्मविरहिव्यावृत्तस्तद्वानेव स्यात् तत्र च न विवादः। मिथः सम्भिन्नाकाराः पिण्डाएव साधारणं रूपमस्तु कृतमतद्रूपपरावृत्त्येति चेन्न सम्भेदाभावात्। सहि न वास्तवः पिण्डानां विरुद्धधर्म्माध्यस्तत्वात् नाभिमानिकः शावलेयादेर्भेदेनैव प्रथनात्। तद्धर्म्माणां सम्भेदाभिमानइति चेन्न धर्म्मातिरिक्तधर्म्मानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा पर्य्यवसितं विवादेन। स्यादेतत्

भिन्नानामेव स्वलक्षणानां समानाकारविकल्पजननसामर्थ्य मस्तु तदपेक्षया च केचिद्गावइति व्यपदिश्यन्ते केचिदगावइति। तच्च सामर्थ्यं स्वकारणनियतत्वादपर्य्यनुयोज्यम् अन्यथा सामान्येष्वपि सामान्यान्तरं कल्पेत अनुगतव्यवहारानुरोधात्। तथा गोपिण्डेष्वपि गोत्वस्य तेष्वेव व्यवस्थित्यनुरोधात्। उभयमुखी चैवमनवस्था स्यादिति चेत् यद्येवं निमित्तान्तरमनपेक्ष्य एकव्यवहार एकेऽत्यन्तभिन्नैरेव भिन्नव्यवहारोभिन्ने एवानेन केनचित् किन्न साध्यते शक्तिस्वभावावलम्बनस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। अथैवं सत्येकव्यवहारः क्वचिदपि न स्यान्निर्निमित्तोवा भवेत् उभयमप्यनिष्टम्। तदेतत् तुल्यमनेकव्यवहारोपि एवं सति न स्यान्निर्निमित्तो वा भवेत् उभयमप्यनिष्टम्। तस्मादेके नैकव्यवहारवदनेकेनाप्यनेकव्यवहारएवेति सामर्थ्यनियमः का गतिस्तर्हि सामान्येष्वनेकेष्वेक व्यवहारस्य या चन्द्रमस्येकस्मिन्ननेकव्यवहारस्य। भ्रान्तोऽसाविति चेत् अयमपि भ्रान्तएव बाधकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। सर्व्वत्रभ्रान्तोऽस्त्विति चेत् भेदव्यवहारोऽपि तथा किन्न स्यात्। अर्थक्रियास्थितेरिति चेत् व्यक्तिभेदाभेदव्यवस्थापकार्थक्रियाभेदाभेदवत् सजातीयासजातीयत्वव्यवस्थापकार्थ क्रियासाजात्यवैजात्ये अपि किन्न पश्यसि। ते अपि भ्रान्ते इति चेत् अर्थक्रियाभेदोपि भ्रान्तइति तुल्यम्। अस्त्वेवमिति चेत् त्यज तर्हि वाह्यव्यसनम्। अयमेवाशयइति चेत् तत्र

वक्ष्यामः मा भूद्वार्थक्रियासाजात्यवैजात्यावगमः। भ्रान्त्यनुगमोऽपि एकं निमित्तमनादृत्य कथं तदपि हि कार्य्यसाजात्यं सामग्रीसाजात्यमन्तरेणाकस्मिकमापद्येत अन्यथा तत् परम्परालम्बनमपि विलम्बनमेव। भिन्नैस्तैस्तैरभेदव्यवहारसिद्धौ व्यक्तिभिरेव तथाभूताभिरभिमतसिद्धेस्तदनुसरणप्रयासवैफल्यात्। तस्मादारोपव्यवहारस्याप्यनारोपितजात्यनादरे असम्भव एवेति।

अस्तु तर्हि जात्यादौ बाधकादपोहसिद्धिरिति चेत् व्यवहारस्यान्यथासिद्धौ क्व बाधकम्। अन्यथा विपक्षे बलवद्बाधकमुपनीयानन्यथासिद्धिविश्रान्तोपि स्वभावहेतु र्बाधकशङ्कयाप्युपहन्येत ततो बाधकव्यसनमपहायानुगमव्यवहृतिरन्यथाप्युपपाद्यताम्। नचैतच्छक्यं गत्यन्तराभावात्। न च बाधकमप्यस्ति तद्धि स्वरूपतो वा ज्ञानतो वा स्यात्। स्वरूपतोऽप्यनुपलम्भो वा विरुद्धधर्म्माध्यासो वा न प्रथमोऽसिद्धेः स्फुरतएव हि साधारणाकारस्य शरीरं चिन्तयितुमारब्धं नास्फुरतः। अध्यक्षे साधारणस्फुरणं व्यासेधामो न तु विकल्पे तस्य समानशब्दसङ्केतग्रहतिमिरनिकुरम्बकरम्बितदृष्टिभिरेवोपपादनात् नत्वस्माभिः। कल्पनाकोषस्यानन्तप्रसरतया तत्त्वाव्यवस्थापकत्वादिति चेन्न शब्दानुसन्धानविरहेपि जायमानत्वात्। तथापि तद्वासनातएवेति चेत् किमेकशङ्केतविषयाभावेपि समानशब्दसङ्केतग्रहवासनावशादेकाकारपरामर्षः तत्सद्भावे वा। न तावदाद्यः नाना-

सास्नादिमद्व्यक्तिवत् स्वर्गलोचनवाणद्युकुलिशादिष्वपि गोशब्दसङ्केतग्रहवासनावशात्तथाविधप्रत्ययानुगमप्रसङ्गात्। इष्ट एवायमर्थ इति चेत् सोऽयं सास्नादिमतीषु व्यक्तिषु साधारणं रूपं न पश्यति पश्यति तु गोशब्दवाच्येषु दशस्विति किमत्र वक्तव्यम्। नूनं रुचिरमेवास्य लोचनमिति शक्यमिदमितरेणापि वक्तुमिति चेत् शक्यं न तु व्यवहारस्तं मूलं विपर्य्यासयितुम्। नन्वेतावतापि विकल्पः सिध्यत्वनुभवस्तु कथं सवस्तुक विकल्पसिद्धेरेव। कथन्तस्य सवस्तुकतेति चेत् शब्दवासनादिकारणान्तरविध्वंसादिति तूष्णीं भव। अन्तराले किमिति नोपलभ्यतइति चेत् उपलब्धिकारणाभावात। पिण्डएव कुण्डे वदरवत् कुतोनोपलभ्यतइति चेन्न अनन्यदेशत्वात् भेदेनतूपलभ्यत एव। पिण्डान्तरासंसर्गिणि पिण्डेनुभूयमाने तत् संसर्गितयानुभवात्।

नापि द्वितीयं बाधकम् अवयविसमानयोगक्षेमत्वात्। जायमानपिण्डसम्बन्धानुपपत्तेरप्रतिक्रमात्तत्रासत्त्वादनुत्पादाच्चेति चेत् कथं पुनस्तत्रासत्त्वं त्वया व्यज्ञायि। तत्रसत्त्वे तत्रत्याकाशादेरपि गोत्वप्रसङ्गादिति चेन्नवा एतत् पश्चादपि तत्रत्याकाशादिना सम्बध्यते। येन च पिण्डेन सम्बध्यते न तत्र कदापि तन्नास्ति तत् कुतोविरोधः। अथ पिण्डमन्तर्गडुमुपादायोपलक्षणतया तत्वेति व्यवहारः तदा तदुपसर्पणापसर्पणोत्पत्तिविनाशैरेव तदुपपत्तौ न यातीत्यादिः अपराद्धेषोरिव धानुष्कस्य कण्ठाडम्बरः।

तथाहि पिण्डमधिकृत्योपसर्पणापसर्पणाभाव स्तदुपलक्षितं देशमधिकृत्य च सत्वासत्वे सामान्यस्येति किं केन सङ्गतं तथाप्यनुत्पन्ने पिण्डे तस्यासत्त्वं सुलभमेव तदसत्त्वादिति हृदयं तन्न स्वरूपसत्वासत्वयोर्द्वितीयानपेक्षत्वात् सम्बन्धत्वासम्बन्धत्वे तु द्वितीयापेक्षे ततस्तत्रा सति नास्तीति कोऽर्थः तेनासता न सम्बध्यत इति। तच्चैवमेतत् पश्चात् कथं सम्बध्यतामिति चेत् तस्य सत्वात् असम्बन्धत्वस्य तदसत्व प्रयुक्तत्वात् ततः प्रागसन् पिण्डः पश्चात् कथमुपपद्यतामिति चोद्यनिष्ठा सा च सत्कार्य्यवादमनुपततीत्यभुक्तवान्तिः। तथापि सामान्यतद्वतोरत्यन्तभेदे कथं सामानाधिकरण्यमिति चेत् किमिदं समानेनाधिकरणेन हि सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तस्य च भेदेन को विरोध इति नाधिगच्छामः। गवाश्वयोरपि तथाभावप्रसङ्ग इति चेत् ननु व्यतिरेकदृष्टान्तस्थानं तत् ननु विरोधस्थानं तच्च मैवतनयो पि यदि कश्चिदश्याम: स्यात् परिदृश्यमानानामपि तथाभावप्रसङ्ग इति क्व नाम दुर्लभं तथापि विशेषोवाच्य इति चेत् अस्ति स्वाभाविकोविशेषो यत् किञ्चिदेव केनचित् सम्बद्धं न सर्व्वं सर्व्वेणेति। अनुगमो नियमोपि स्वभावादेव किन्न स्यादिति चेत् एकस्यानेक सम्बन्धे अनेकस्य चैकसम्बन्धे अविरोधात् एकानेकयोरनेकैकव्यवहार विरोधादिति। नापि ज्ञानतोबाधकं तत्स्वरूपप्रतिक्षेपस्यानुभवबाधितत्वात् कारणप्रतिक्षेपस्य च तस्य

जन्मनैवापास्तत्वात् एकत्वप्रतिक्षेपस्य च विरुद्धधर्म्माध्यासविरहप्रतिहतत्वात् पारोक्ष्यापारोक्ष्यादेरसिद्धेः विषयमप्रतिक्षिप्य तत्प्रामाण्यस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात् तदप्रतिक्षेपस्य च दर्शितत्वात् इन्द्रियजत्वप्रतिक्षेपस्य चेन्द्रियान्वय व्यतिरेकानुविधानबाधितत्वात् साक्षात्कारित्वविश्रान्ते च तदनुविधानस्याव्यभिचारात्। अन्यथा निर्व्विकल्पकस्याप्यनिन्द्रियजत्व प्रसङ्गात् कामातुरकामिनीज्ञानस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः बाधकाभावाच्च दर्शनव्यापारौपाधिकत्वकल्पनानवकाशात् अवकाशे वा विपर्य्ययकल्पनाया अपि प्रसङ्गात्। इन्द्रियमनपेक्ष्य साक्षात्कारिसमनन्तरप्रत्ययमहिममात्रेण साक्षात्कारिविकल्पोपपत्तौ तद्विपरीतानुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथमममनुत्पत्तेः पूर्व्वस्मरणादिसहकारिवैधुर्य्य निबन्धनत्वादित्येषा दिक्।

अस्तु तर्हि प्रयोजनानुरोधादपोहस्वीकारः सर्वधर्म्मावाच्यत्वसिद्धिर्हि परमं प्रयोजनम्। कल्पनाजालविधूननेन गम्भीरोदारसमाधिसमधिगमादिति चेत् निष्प्रमाणकमिदं कः श्रद्दध्यात् प्रमाणञ्चात्र न प्रत्यक्षानुमाने आगमश्च न किञ्चिद्वदतीति त्वयैव ग्राहितः शिष्यः। नचैवं चेतनो ग्राहयितुमपि शक्यते स्ववाग्विरोधस्योद्भटत्वात्। तथाहि शब्दस्य क्वचिदपि वस्तुनि मानसिद्धा बाधविधिव्यवहृतिः किमिहास्ति नो वा। अस्त्येव चेत् कथमियन्ति न दूषणानि। नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः। इति

तवैव विषयसञ्चारमात्रेण श्लोकः। न चास्माकमिव तवाप्यत्र मूकतैव शरणं सर्वथा वचनविरोधे ह्युदासीनस्य सा शोभते। नचात्र विधौ विरोधः कश्चित्। नच त्वमुदासीनः प्रयोजने प्रवृत्तत्वात्। तस्मादल मङ्गुलिदीपिकया ध्वान्तध्वंसविधिमनुष्टायेति आगमस्य तत्त्वार्थ परिस्पर्शित्वविरोधे न स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सिद्धतीति प्रयोजनमस्मद्विचारस्यैव परं सुन्दरम्। तस्माच्छब्दैः किं वाच्यमित्यनुयोगे किं प्रतिभासादध्यवसायात् यद्वा तत्त्वतइति विकल्पस्योऽन्यापोढ़ाकारोऽन्यापोढ़स्वलक्षणं न किञ्चिदिति क्रमेण यत् प्रत्युक्तम्। तत्र प्रथमे समयविपर्य्यासः विकल्पाकारस्य समयाविषयत्वात्। द्वितीये तु प्रवृत्तिविपर्य्यासः अदृष्टे नियामकाभावात्। तृतीये स्ववाग्विरोधः अस्यैवार्थस्यानेन तत्त्वतोवचनात् अवचने वा तत्त्वतोऽनुत्तरत्वादित्युपसंहारःतत्सिद्धमेतत् न क्षणिकत्वमात्मनि बाधकमिति।

—0—0—

विज्ञानवादिनि जागरूके वाह्यमेव नास्ति कुत आत्मेति चेत् स तावदिदं पृष्टोव्याचष्टां किं ते ग्राह्यग्राहकभागयोः परमार्थ सतोरेवाभेदो विवक्षितः उताहोऽभिन्नजातीयत्वम्। अथ ग्राह्यांशस्यालीकत्वमिति। तत्र प्रथमे साध्ये यः कश्चिद्धेतु रुपादीयते सहोपलम्भनियमो वा ग्राह्यत्वं वा प्रकाशमानत्वं वा स व्यक्तमाभासः। तथाहि नीलधव-

लादिपरस्परविरुद्धाकारनिकरावगाहिविज्ञानमनुभूयते तदिदं तस्य स्ववधाय कृत्योत्थापनम्। यदि हि मिथः प्रत्यनीक धर्मानुल्लिखेत् कथमेकं सत्तदात्मकं भवेत् न चेदुल्लिखेत् कथं तदाकारं नाम स्वसम्वेदनस्यानुल्लिखितरूपाभावात् वाह्यस्यैवं विधविरुद्धधर्माध्यासाद्भयं तथात्वेऽप्यभेदेऽर्थक्रियाचेतनप्रवृत्तीनां सङ्करप्रसङ्गात्, विवेचनानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च। नतु विज्ञानस्य नहि तस्यार्थक्रियाधीनं सत्त्वम् अपि तु प्रतिभासमात्राधीनम्। नापि तत्रार्थक्रियार्थिनः काचित् प्रवृत्तिः स्वरसवाहिविज्ञानप्रवाहातिरिक्ताया अर्थक्रियाया स्तदर्थिनश्चाभावात्। विवेचनाभावश्चात्र परमोनिर्वाहः। स्वसम्विदि तद्रूपत्वादिति चेत् तत्किमङ्गपरिणतशान्तेराश्रमपदमिव विज्ञानमासाद्य व्यालनकुलादेरिव नीलधवलादेः शाश्वतिकविरोधत्यागो निभृतवैराणां तत्फलत्यागो वा। न तावत् प्रथमः परस्परनिषेधविधिनान्तरीयकविधिनिषेधयोरविरोधे जगति विरोधोच्छेद प्रसङ्गात्। नचैवमस्त्विति, उत्तरेपि निवृत्तिः कथमप्युक्तरूपताया अनिवृत्तेः तावन्मात्रशरीरत्वाच्च विरोधस्य। तत्सिद्धिरेव च भेदसिद्धिरतो न द्वितीयोपि, यस्तु वाह्ये विरोधपालनाय विशेषो दर्शितः स तेषामेवास्तु यदि हि विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदसाधकत्वं प्रति समाश्वासः, किमर्थक्रियां प्रति नियमोपन्यासेन। नचेत्तथापि किन्तेन सोऽपि ह्यर्थक्रिययो विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे सति स्यात्। अन्यच्च

यथा वाह्येऽर्थक्रियां प्रति नियमो न स्यादिति दण्ड-
स्तथा ज्ञानेऽपि प्रतिभासनियमो न स्यादिति दण्डएव । क्व
प्रतिभासासाङ्कर्य्यनियमः सहैव प्रतिभासोपि स्यादिति
चेन्न सहानुपलम्भमसाङ्कर्य्यं ब्रूमः किन्तु नीलस्यैव पीतत्वेन
पीतस्यैव नीलत्वेनानुपलम्भं सएव मूलं सर्वविरोधानाम् ।
अन्यथोपलम्भानुपलम्भयोरप्यसिद्धिरेव तदपि नोपलभ्यत
इत्युच्यते तदप्युपलभ्यतएव यदिदमश्वादिकमुपलभ्यते तन्नो-
पलभ्यते इत्युक्त्यैव निवृत्तेः । तेनात्मना नोपलभ्यतइति चेत्
तत् किं सहोपलम्भेपि नीलात्मना पीतमुपलभ्यते यतो न
विरोधः स्यात् तस्मादुभावपि विरोधौ समौ क्षमौ चाभिद-
विसर्ज्जने केवलमेकस्य प्रौढिः सुभगाभिक्षुन्यायेन यदि स्यात्
एतेन विवेचनाभावोपि निरस्तः आकारयोरसम्भेदेन वेदन-
स्यैव विवेचनत्वात् अपि च क्षणिकतायामेकपुरुषापेक्षया
वाह्यस्यापि कुतो विवेचनं नानापुरुषापेक्षयापि सन्दिग्धं
परेण परस्यावेदनात् क्व सन्देहइति चेत् अभेदेनैव तत्त्वविवे
चनं साध्यं तथा च किन्तेनोपन्यस्तेनापि । तज्जातीयस्य तु
वाह्यवद्विज्ञानस्यापि विवेचनमेवेति स्वसम्वेदनबाधितोऽयं
विरुद्धधर्म्माध्यासो न भेदसाधक इति उष्ट्रलगुड़कं सम्विद-
नेनैवास्य साधितत्वात् । छिन्नस्तु तर्हि प्रकाशमानताने-
कत्वं, विरुद्धधर्म्माध्यासोप्येकतां, ~~तथाप्येकत्वं~~ तथाप्येकत्वा-
नेकत्वविकलनीलाद्याकारप्रकाशस्वरूपे किमायातमिति
चेत् तदिदं भीतेः चेतनिनायनं नियताकारत्वमेव ह्वेदत्व-

मनियताकारत्वञ्चानेकता तन्निवृत्तौ च न नीलाकारं नापि नीलपीताद्याकारमित्यनाकारमेवावशिष्यते ।

स्यादेतत् पारमार्थिको विरुद्धधर्म्माध्यासो भेदहेतुरयं काल्पनिकइति चेत् एवन्तर्हि सुतरामयत्नसिद्धं स्फटिकवद्बोधस्य निराकारशुद्धत्वम् आकारनिकरस्त्वनात्मेव स्फुरतीत्युभयथैव कालात्ययापदिष्टाः सहोपलम्भादयः । अपि च आस्तां तावद्विरुद्धधर्म्माध्यासचिन्ता योऽयं ग्राह्यग्राहकभागभेदो ग्राह्यनीलादिभेदो वा चकास्ति स किं सत्यो असत्यो वा सत्यत्वे स एव दोषो हेतूनाम् असत्यत्वे नायमात्मा विज्ञानस्य इत्यनात्मन्यपि सहोपलम्भनियमादयोग्यता इत्यनैकान्ताः । भेदो न प्रथतएवेति चेत् एवं तर्हि अस्तु तावत् सर्व्वजनीनप्रतीतिविरोधः स्ववाग्विरोधो वा । असिद्धास्तर्हि हेतवः नहि भेदाप्रथने सहार्थं तद्ग्राह्यतां वा पश्यामः तदस्फुरणेऽपि पक्षादिप्रविभागोपि कथं कञ्च बोधयितुं प्रवृत्तोऽसि, किमर्थञ्च, अन्वयव्यतिरेकाप्रतीतौ किञ्च हेतोर्बलं, कुतश्च विप्रतिपत्तिः, कीदृशी चेति, सोऽयं विचारमारभते भेदस्तु साम्प्रतमपि नेच्छति नूनमुन्मत्तोप्यनेन जितः विकल्पारूढ एव भेदोव्यवहाराङ्गं नानुभवारूढ इति चेत् सोपि सत्योऽसत्योवा भासते न वेति विकल्पान्नातिवर्त्तते । असन्नेवास्फुरन्नेवाध्यवसीयत इति चेत् अध्यवसीयत इति विवरणार्हमेतत्, तद्विषयव्यवहारजननमध्यवसायार्थ इति चेत् व्यव-

हारोपि यद्यज्ञानरूपः कथमसंस्तेनजन्यतां ज्ञानरूपश्चेत् कथं नियामकं विना तद्विषयः स्वकारणसामग्रीसामर्थ्यादिति चेत् सोऽयं व्यवहृति रूपज्ञानालीकभेदयोर्नियामकान्तराभावेपि कारणसामर्थ्यमाश्रित्यविषयविषयिभाव मिच्छति नत्वनुभवानुभाव्ययोरिति चीरं विहाय रुचिररोचकग्रस्तस्य सौवीरे भेदोपि विकल्पाकारएव नतु वाह्य इति चेत् यद्यसन्नेवासौ कथं विकल्पाकारः तदाकारश्चेत् कथमसन्निति परिभावय। अस्तु तर्हि सन्नेवेति चेत् नन्वद्वयदर्शि चेत् विज्ञानं कथं भेदप्रथा आकारद्वयदर्शि चेत् कथमेकं सद्द्वयात्मकम्। चित्राकारमिति चेत् चित्रमेकमनेकं वेति विकल्प गिलितमेव तव पश्यतः अनेकत्वे क्व एकविज्ञानतादात्म्यं विज्ञानस्यापि यावदाकारमनेकत्वे क्व चित्राकारसम्वेदनं स्वस्वमात्रमग्नत्वात् एकत्वे क्व भेद प्रतीतिः। अनीलाद्यनेकव्यावृत्तिकृतोऽनेकत्वाध्यवसाय एवेति चेत् अतादात्म्ये कथं व्यावृत्तीनामुल्लेखः तादात्म्ये कथमनेकत्वं एकत्वेपि क्व तत् कृतोपि भेदाध्यवसायः। उल्लेखोयमस्य विज्ञानस्य यदनेकत्वं नाम न पुनस्तत्वान्तरमिति चेत् स्वरूपमस्वरूपञ्चेति वाच्यं, आद्ये अनेकस्वरूपमेकमिति कोऽन्योवदेदसुस्थात् द्वितीयस्त्विष्यतएवास्माभिः। किन्तु त्वयेष्यतां भ्रान्तिरसाविति चेत् तस्यामपि स्वरूपमस्वरूपं वा प्रकाशेत प्रकारान्तराभावादिति। स्यादेतत् यथा तत्तया परिस्फुरदपि न वस्तुगत्या तदेव तथा तदप्यतत्तया परिस्फुरदपि नातदेव

ततः स्वरूपस्यातत्त्तया प्रथनेपि न काचिद् ग्राह्यलक्षणक्षति रिति चेत् यद्यतत्त्तापि विस्फुरन्ती स्वरूपमेवास्य स्यात् स्यादप्यस्योपन्यासस्य प्रस्तुतोपयोगः। अस्वरूपस्य कथं प्रकाश इति यद्यपि तथा वक्ष्यामः तथाप्यतत्त्ता कथं तस्य स्वरूपमितीतोपि दीयतां दृष्टिः। कथास्वरूपस्फुरणे दोषः नायं भिन्नयोर्वेद्य वेदकभावो व्यापारनिबन्धनो नियतस्य तस्याभावात्। नापि जाति निबन्धनः कश्चित् ज्ञेय इति व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गात्। नहि निसर्गसिद्धानां गोत्वादीना-मीदृशी रीति रिति चेत् नन्वयमभेदेपि दोषस्तदवस्थ एव। तथा हि स्वस्य वेदनमिति नायं व्यापारनिबन्धो व्यवहारः स्वात्मनि तदभावात्। नापि जातिनिबन्धनः साधारण्य-प्रसङ्गात्। नहि जात्यैव गौः स्वात्मानं प्रति न तु परं प्रतीति नियमो दृष्टः। नच ज्ञानं स्वस्येव परस्यापि वेदनं सर्व्वसर्व्वज्ञत्वापत्तेः। न तत् कस्यचित् किन्तु वेदनमात्र-मिति चेत् तथापि स्वात्मन्यजड़वत् परत्राप्यजडं स्यात् परस्मिन्नन्धवत् स्वस्मिन्नप्यन्धं प्रसज्येत जात्यैव तद्रूपत्वात्। जात्यापि स्वकारणात् क्वचिन्नियत-रूपमेव तदुत्पन्नमिति चेत्। नैवमुच्चैर्ब्रूयाः परैरपि कदाचिदेवं श्रूयेत। अभेदो ऽस्तु मा वा भेदन्तु प्रकाशमानत्वेन व्यासेधाम इति चेन्न वस्तुनि भेदनिवृत्तेरेवाभेदरूपत्वात्।

अस्तु तर्हि भेदाभेदविधुरमेव चित्तं चेत् भेदे प्रका-शस्यायोगात् अभेदे चित्त्वानुपपत्ते रिति चेन्न मिथोविरुद्ध-

विधिद्वयविधिवत् तदुभयनिषेधस्याप्येकत्रविरुद्धत्वात्। न च सोऽप्यस्त्विति वाच्यं स्याद्वादावतारे तत्रापि दिगम्बरत्वप्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि चतुःशिखरीशून्यमेव चित्रमाश्चर्य्यरूपत्वात्। एकानेकत्वविरहेपि सत्वमित्याश्चर्य्यार्थो हि चित्रशब्द इति चेत्। अथ चतुःशिखरशेखरमेव किन्न स्यात् आश्चर्य्यरूपतायुक्तेस्तुल्यत्वात्। एकैकपक्षानुपपत्तिश्च यथा तन्निषेधपर्य्यवसायिनी तथा तद्विधिपर्य्यवसायिन्यपीति। अपि चात्र वस्तुनश्चतुःकोटिविरहे चेतसो भावान्तरेणेदमुक्तम्। यदनात्मान एवैताश्चतस्रः कोटयो भासन्ते न वा प्रतिभान्तीति तत्राप्रतिभानमनुत्तरम्। प्रतिभाने तु ग्राह्यलक्षणायोगेपि ग्राह्यभाव इति चेत् एवमेतत्। तथा च चित्राद्वैताद्वरं चित्रद्वैतमस्तु प्रतिभासनानुरोधादिति। स्यादेतत् वहिरन्तरुभयत्रापि ग्राह्यलक्षणक्षतिरस्तु प्रकाशमानत्वन्तु नीलादीनामशक्यापह्नवं तावन्मात्रञ्चास्माकमभिमतमिति चेत् तदेतद्विक्रीतगवीरक्षणम्। किमिदं हि प्रकाशमानत्वं यत् सर्वथा ग्राह्यलक्षणक्षतावपि न क्षीणं न प्रकाशसम्बन्धो नियमानुपपत्तेरित्युक्तं न प्रकाशतादात्म्यं चित्रत्वानुपपत्तेरित्युक्तम्। तस्मान्नीलादीनां प्रकाशमानत्वं परिपालयता ग्राह्यलक्षणे यत्नः कर्त्तव्यः परिहर्त्तव्यं वा प्रकाशमानत्वं अन्यथा तपनीयमपनीय वाससि ग्रन्थिकर्त्तारमुपहससि स्वयञ्च कनकमुपादाय गगनाञ्चले ग्रन्थिं करोषीति। सेयं सर्वप्रकारमसिद्धिः सर्वप्रकारञ्चानैकान्तिकमिति।

एतेन द्वितीयः पक्षः प्रत्युक्तः। नहि सजातीयत्वेन ग्राह्य लक्षणवैधर्म्यमुत्साद्यते अतिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् जड़त्वे प्रकाशासम्भावनैवेति चेन्न तुल्यत्वात्। यथाह्यस्वसम्वेदनवादिनः परं प्रति प्रकाशमपि ज्ञानमात्मनि जड़मेव तथा स्वसम्वेदनमात्रवादिनोपि स्वात्मनि प्रकाशमपि ज्ञानं परं प्रति जड़मेव कथञ्चिद्‌द्वारान्तरेप्यजड़ञ्चेत् वाह्येपि तथा किन्न स्यादिति सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वम्। ननु वाह्ये सर्वथैव ग्राह्यलक्षणक्षतिः इह तु समानोपादानतानियमेन चित्राकाराणां परमार्थभिन्नानामेव व्यतिवेदनसिद्धिः। न सिद्धः प्रथानियमे ह्युपादानमुखेन सामान्यतो वा सामग्रीसामर्थ्यमेव वक्तव्यम् अन्यथा तथाविधकार्य्यानुत्पत्तेः। तथा च वाह्यग्राह्यनियतस्वभाव ज्ञानोत्पत्तावपि सुलभमेतदितिपूर्वकएव दोषः। अस्तु तर्हि तृतीयः सर्वथा ग्राह्यलक्षणानुपपत्तेः तदभावे सामग्रीसामर्थ्यस्याप्याश्रयितु मशक्यत्वात्। विचारसिद्धे हि वस्तुनि कारणचिन्तनावसरो नत्वविवेचित इति चेत् किं ग्राह्यलक्षणा निर्वक्तव्या प्रकाशमानत्वममीषां निवर्त्तते सत्त्वं वा। न प्रथमः नहि लक्षणापरिज्ञानमात्रेण स्पष्ट दृष्टमपि लक्ष्यमपह्नोतुं शक्यते अपरिज्ञानस्य दुरूहत्वेनाप्युपपत्तेः। तेषामप्रतिभासे तन्निषेधस्यानुपपत्तेः। न द्वितीयः तदाहि तल्लक्षणानुपपत्तिः सत्त्वं निवर्त्तयेत् यद्यसत्त्वे लक्षणमुपपद्येत उभयथाप्यनुपपत्तौ कोऽनुरागोऽसत्त्वे। तदेव लक्षणमिति चेत् सत्वमेव किन्न स्यात् अति-

प्रसङ्गादिति चेत्तुल्यम्। वेदनाधीनव्यवहारगोचरत्वमिति चेत् अस्तु तावदिदं तस्यैवेति तु नियमः कुतः। सामग्रीतस्तथा वेदनोत्पत्तिरिति चेत् तदेतत् सम्भाव्यते सति न त्वसतीति विशेषः। यथाहि सति ज्ञानेनाभिलाषः तेन यत्न स्तेन प्रवृत्तिः तया तत्प्राप्तिः क्रियते न तथा अलीके तस्य प्राप्तमशक्यत्वात् शक्यत्वे वानलीकत्वात्। व्यवहारोप्ययमलीकइति चेत् तर्हि सुतरां लक्षणाभावः तद्द्वारस्याप्यभावात्। अस्तु तर्हि सर्वथा विचारासहत्वमेव विश्वस्येति चेत् तत् किमिदानीं तत्त्वोपप्लव एव काष्ठाशून्यता वा न प्रथमः इयतीं भूमिमारूढस्यापि विचारस्य निश्चलतायां प्रमाणाभावात् भावे वा कथं तत्त्वोपप्लवस्यैव विचारस्यानुपप्लवात्। तत्समानन्यायस्यान्यस्यापि तथाभावप्राप्तेः निष्फलत्वाच्च। न ह्यस्यातिप्रवृत्तिः फलं गगनास्वादनेनाप्तेः अलीककलापालिङ्गनेन तापानपनोदात्। नाप्यतिनिवृत्तिः जड़ीभावमात्रेऽप्युपनिपातिदुःखानिवृत्तेः। नच दुःखमपि विचारासहमित्यहेयमेव तथाविधस्य विचारेप्यनधिकारात्। नापि यथा लोकं व्यवस्थितिः विचारात् प्रागपि तस्याः पामरादिवदयत्नसिद्धेः। नापि परलोकमात्रान्निवृत्तिः तस्यैहिकतुल्यत्वात्। दृश्यते हि तावदयमिति चेत् यदि ज्ञानवचनोदृशि स्तदा परोपि तथा, साक्षात् कारवचनश्चेत् इहैवानुमानादेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः। तदपि प्रत्यक्षमति चेत् आमुष्मिकमपि प्रत्यक्षमेव तुल्यलक्षणत्वात्। अ-

रुचेरेव तत्र न प्रवृत्तिरिति चेत् तथापि किं विचारेण तमन्तरेणापि तस्याः सुलभत्वात्। तामेवायं पुष्णातीति चेत् अविशेषादिहापि पुष्णीयादिति। सोऽयं पवनतनयवार्त्तामुपश्रुत्य तत्स्पर्द्धया बालवानरः कियदपि दूरमुत्प्लुत्य महार्णवे पतितः प्राह अपार एवायमकूपारो मिथ्या रामायणमिति तत् किमनेन एवं ज्ञातुं निर्वक्तुं वा न शक्यते। कीदृशं जगदित्येतावन्मात्रमपि पामरदशावन्निष्फलमेव। नच निष्फलत्वे पि अज्ञेयमिदं तावत् परामर्षपाटवाभावेनाप्युपपत्तेः। नहि जात्यन्धोनीलं ज्ञातुं निर्वक्तुं वा न शक्तइत्यज्ञेयानिर्व्वाच्यमेव तल्लोकइति।

X अस्तु तर्हि शून्यतैव परमं निर्व्वाणमिति चेन्न साहि यद्यसिद्धा कथं तदवशेषमपि विश्वमभिधीयते वाङ्मात्रस्य सर्वत्र सुलभत्वात् परतश्चेत् सिद्धा परोप्युपगन्तव्यो ग्राह्यलक्षणञ्चावर्ज्जनीयमिति। सच परो यदि संवृतिरेव विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः कथं तदप्यवशिष्येत। असंवृतिरूपश्चेत् परः परतएव सिद्धा बलवत्ता स्वयमसिद्धश्चेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् स्वतः सिद्धश्चेत् आयातोऽसि मार्गेण। तथाहि स्वतः सिद्धतया तदनुभवरूपं शून्यत्वादेव च न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम्। अतएव न देशावच्छेद इति व्यापकम् अतएव तन्निर्धर्म्मकमिति विचारासृष्टं तस्य धर्म्मधर्म्मिभाव मुपादाय प्रवृत्तेः। अतएव विशेषाभावइत्यद्वैतं प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वाच्च निष्प्रतियोगिकमिति वि

(६)

धिरूपम् अविचारितप्रपञ्चापेक्षया तु शून्यमिति व्यवहारः। तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः सम्बन्धः। नच नायं प्रकाशत इति चेत् यस्तु गत्या न कश्चित् संवृत्या तु गगनगन्धर्व्वनगरयोराधाराधेयभावइव विषयविषयिभावः। सच यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव वेद्यनिष्ठस्त्वसाववस्मिन् दर्शनइति विशेषः। अविद्यैव हि तथा तथा विवर्त्तते यथा यथानुभाव्यतया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नैव व्यवहारपथमवतरति गगनमिव स्वप्नदृष्टघटकटाहकोटरकुटीकोटिभिः। तदास्तां तावत किमार्द्रकवणिजोवहित्रचिन्तयेति। तस्मादनुभवव्यवस्थितौ अनात्मापि परिस्फुरतीत्यवर्ज्जनीयमेतत्। तत्सिद्धौ तल्लक्षणमपि किञ्चिदस्त्येव। तच्च वाह्याविरोधे ज्ञानानित्यतायां तन्निष्ठमुभयनिष्ठं वा वाह्यविरोधे ज्ञाननिष्ठमेव तन्नित्यतायां ग्राह्यनिष्ठमेवेति। तथाहि लक्ष्यस्तावदत्र विषयविषयिभावः सच प्रकाशस्य सत स्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेषः। स्वभावत्वादेव च नोपकारान्तरमपेक्षते तन्मात्नीयत्वादेव च नान्यदीयः। किमस्य फलमिति प्रश्नप्रसङ्गेपि वहिस्तद्गोचरव्यवहारप्रवृत्तिरन्तरमपि तेन ज्ञाननिरूपणम्। कुतोऽयमीदृगित्यनुयोगेऽपि सामग्रीशक्तिरेवोत्तरं, कार्य्यकारणवत् अन्यथा तत्राप्युपकारान्तरापेक्षायामनवस्था तदनपेक्षायां वा साधारण्यं केन वार्य्यं

तेन तदेव क्रियते अनेनाप्येतदेव विषयीक्रियतइति विवेचनीयं । विषयीक्रियते इति कोऽर्थः क्रियतइत्यपि कोऽर्थः इत्यपि विचारणीयं कार्य्योत्पादनमेव करणं तदीयतोत्पत्तिरेव विषयीकरणमिति विवेचनीयम् । उपकारस्तु यथा च विज्ञानस्वरूपातिरिक्तो नास्ति तथा तत्रापि कार्य्यस्वरूपातिरिक्तोनास्तीति प्रतिसन्धेयमिति । अतएव कार्य्यकारणभावोप्युपेक्षितव्य इति तु महत् साहसं तथा सति हि स्यादेव न स्यादेवेत्याद्यापद्येत । तथा च प्रकाशतमसोरन्यतरस्य कौटस्थ्यप्रसङ्गः । साम्वृतोऽस्त्विति चेत् विषयविषयिभावोऽप्येवमस्तु यदि विषयकार्य्ययोर्बलवतीबाधेति द्वयोगतिः । तदत्र तत्त्वं न तावदुभयनिष्ठं लक्षणं सतोऽसतोवास्थिरस्यापि स्फुरणात् नच ज्ञाननित्यतायां पारमार्थिकवाह्यनिष्ठं सत्कार्य्यवादव्यावृत्तेः सांख्यप्रक्रियाविध्वंसात् । न खलु पूर्वपूर्वतिरोभावाविर्भावान्तरेण विचारस्याप्यवसरः । नाप्यलीकग्राह्यतायां क्षणिकज्ञाननिष्ठम् इति-तुच्छस्य विशेषाभावात् ज्ञानस्य निराकारत्वात् । अन्यत्राप्यसिद्धेरारोपयितुमशक्यत्वात् । असत्त्तएव विशेषाश्रकासतीति चेन्न असत्त इति ह्यतत्काला अतद्देशा इति वा अकिञ्चिद्रूपा इति वा नियत व्यावृत्तिमात्ररूपा इति वा प्रथमे कालदेशान्तरयोः सत्त्वप्रसङ्गः द्वितीये त्वविशेषता तृतीये नीलस्यालीकस्यानीलव्यावृत्तिरूपतायामनीलानां पारमार्थिकत्वासङ्गः तेषामलीकत्वे तद्व्यावृत्त्या-

त्मनो नीलस्यानलीकत्वापत्तिः तथाप्यलीकत्वे अविशेषत्वं, तेनरूपेणाविशेषत्वमिति चेत्। अथ विशेषः केन, नीलपीतादिनेति चेत् तत् किं ततोऽधिकम् अनलीकं तर्हि स्यात् अनधिकश्चेत् कुतस्तेनापीति, वासनावशाद्विशेषाः स्फुरन्तीति चेत् स्फुरन्तु कः कारणे विप्रतिपद्यते, ते तु नीलादयो यद्यकिञ्चिद्रूपाः कथं विशेषाः, तदितररूपेण किञ्चिद्रूपत्वे तेन रूपेण किञ्चिद्रूपा एवेति ब्रूमः। विचारासहत्वमात्रमलीकत्वमिति चेत् तथापि भाषापरिवर्त्तमात्रं विचारासहतायाः किञ्चिद्रूपत्वविरोधित्वात् अविरोधे वा त्वद्विचारसहना अपि किञ्चिद्रूपा एव नीलादय इति विचारस्य दुर्विचारत्वप्रसङ्गात्। तेन नीलादीनां छायामात्रस्याप्यनाक्रान्तेः प्रविश वा अनिर्वचनीयख्यातिकुक्षिं तिष्ठ वा मतिकर्द्दममपहाय न्यायनयानुसारेण नीलादीनां पारमार्थिकत्वे तस्मात्।

न ग्राह्यभेद मवधूय धियोऽस्तिवृत्ति
स्तद्बाधनेबलिनि वेदनये जयश्रीः।
नोचेदनिन्द्यमिदमीदृशमेव विश्वं
तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः॥

तत्रालीकं विचारासहमनिर्वचनीयं वा यमाश्रित्य जगन्निन्दीयते स एव विचारश्चिन्त्यतां कोऽसौ कीदृशश्चेति। सतर्कप्रमाणमेव वाक्यारूढ़मिति चेत् तच्चेद्विचारासहं किं तेन भीतविचारकल्पेन, तथाहि केनचिद्व्रातेन राजद्वारि

द्विरदमालोक्य विकल्पितं, किमयमन्धकारो मूलकमस्ति आहोस्विज्जलवाहोवलाकान् वर्षति गर्ज्जति च। यद्वा बान्धवोऽयं राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवइति परमाचार्य्यवचनात्। अथवा योऽयं भूमौ दृश्यते तस्य च्छायेति। दूषितञ्च तत्र नाद्यः तस्य सूर्पयुगलप्रस्फोटनाभावात्। न द्वितीय स्तस्य स्तम्भ चतुष्टयाभावात्। न तृतीयः तस्य लगुड़भ्रामणाभावात्। न चतुर्थः तस्य नरशिरः प्रतोद्गिरणाभावात् ततो न किञ्चिदिदमिति किमेतावता द्विरदरूपं निवर्त्ततास्। यद्वा वरमेतस्मात् योऽयं सोऽयमिति वादी द्वितीयोभीतः तद्विचारसहमिति चेत् एवं तर्हि स्वयमेव विलीनमलीकादिवादैः। नोत्तरप्रतिक्षणमपि लोकसिद्धमिति चेत् तर्हि तस्य परिकरशुद्धिरपि तथैव ग्राह्या अन्यथा लोकस्यापि व्यतिक्रमे विचारस्य याद्दच्छिकत्वाज्ञावापत्तेः, लोके चाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्तया प्रतिसंहितमेंश्लिष्टार्थं प्रमाणान्तराप्रतिहतं स्ववचनस्वक्रियास्वज्ञान व्याघातादिदोषरहितं स्वार्थप्रतिक्षेपकयुक्तेरनाक्षेपकं वाक्यमर्थप्रतिपत्तेरङ्गं यथा पर्व्वतोऽग्निमानिति। अनङ्गमितरत् यथायं पर्वतो देवदत्तोगौर इति जलह्रदोवह्निमानिति। गिरिर्देवदत्तेन भुक्त मग्निमानिति, श्वेतोडित्थोधावतीति शशोविषाणोति माता वन्ध्येति अहं मूकइति इमं न जानामीति। मम कर्णे प्रविश्य गजोगर्ज्जति भेषजमुच्यतामिति।तदर्थः साधनं दूषणञ्च।

तत्र साधनं व्याप्तिपक्षधर्म्मतौपयिकरूपपञ्चकोपेतं लिङ्गं यथा विशिष्टधूमवत्त्वादिति, लिङ्गाभासमितरत् यथा जलामयत्वादिति। तत्परिकरश्च तर्कः सोऽपि व्याप्तिबलमालम्ब्य अनिष्टप्रसङ्गरूपः। अनिष्टञ्च द्विविधं प्रामाणिकपरित्यागोऽप्रामाणिकपरिग्रहश्च। यथा यद्युदकं पिपासादुःखं न शमयेत् न पीयेत, यदि च तदेव परमन्तर्द्दहेत्। तदविशिष्टं ममापि दहेत्। इतरस्तु तर्काभासः यथा यदि जलं पिपासादुःखं नाशमयिष्यत् रूपवदपि नाभविष्यत् यथाकाशम्। यदि च तदेव परमन्तरधक्ष्यत् मामपि सुरभिमकरिष्यदिति। दूषणमपि स्वप्रतिक्षेपकयुक्तेरनाक्षेपकं दृष्ट्यां साधकत्वाविनाभूतं सिद्धञ्च यथाग्निमत्त्वे साध्ये प्रमेयत्वमनैकान्तिकत्वादहेतुरिति. अन्यथा तु तदाभासो यथायं धूमोनाग्निसाधकः सर्व्वथानुपलभ्यमानोपाधिशङ्काग्रस्तत्वात् प्रमेयत्वात् विरुद्धत्वाच्चेति। इतरदपि प्रमाणमनुमानच्छाययैव विचाराङ्गं तर्कमनन्यथासिद्धिञ्च पुरस्कृत्य प्रवृत्तेः ततस्तत्राप्येषैव रीतिरनुगन्तव्येति।

एवं व्यवस्थिते लोकव्यवहारे साधनोपक्रमेण यदि विचारयसि प्रतिज्ञैव तावन्नाङ्गं धारयति। तथाहि न किञ्चिदस्ति, न किञ्चित् सत्यं, न किञ्चित् कारकं, न किञ्चित् विचारसहं, न किञ्चित् सालम्बनं, न किञ्चिद्दर्शनं, न कश्चित् सिद्धान्त, इत्यादौ स्वार्थप्रतिक्षेप स्तावद्दुर्व्वारः। प्रतिज्ञापि हि न स्यात् न सत्या, न कारिका, न विचारसहा, तद्विज्ञा-

नमपि न सालम्बनं तत् फलमपि न दर्शनं तदर्थापि न सिद्धान्त इत्यापद्येत। इष्यत एवेदमिति चेन्न इच्छामात्रेण व्याघातानिवृत्तेः। यदि हि न ज्ञातं किञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिज्ञार्थः प्रतिज्ञां स्पृशेत् कथमयमर्थः प्रत्येतव्यः नचेत् कथं सानुपपन्ना तदुपपन्नत्वे च कथं पुनः प्रतिज्ञार्थ उपपद्यते। तदिदमायातं स्वविषमूर्च्छिता भुजङ्गी आत्मानमेव दशतीति। तद्वतइति विशेषणादयमदोषइति चेत् तद्विचारो वा स्यात् लोकमर्य्यादातिक्रमो वा। प्रथमः पूर्वमेव निरस्तः तस्य प्रतिज्ञारूपतया कुलीरस्येव स्वप्रसूतयुत्पत्यैव प्रतिहतत्वात्, द्वितीये तु स्वेच्छायातिक्रमवत् सएव व्याघातः। यदि हि लोकमर्य्यादातिक्रमो न विचारस्वरूपस्थितिः, तत्स्वरूपस्थितिश्चेन्न तदतिक्रमइत्यर्थः प्रतिषेध्यसिद्धा सिद्धिव्याघातश्च। यदि हि प्रतिषेध्यं सिद्धं नात्यन्ताय प्रतिषेधः न चेन्नतराम्। लोकव्यवहारसिद्धमिति चेत् सिद्धमेव हि तर्हि नह्यन्यतोपि किञ्चित् सिध्यति। नायमबाध्योव्यवहार इति चेत् यदि नैकत्र अन्यत्रापि तथाभावप्रसङ्गात् सर्वत्र-बाध्यतइति चेत् तदपेक्ष सिद्धिना व्यवहारेणानपेक्षेण वा अव्यवहारेणैव वेति यस्तावत्तदपेक्षसिद्धिः स कथं तमेव वाधेत नह्यनुष्णत्वानुमानेनोष्णत्वग्राहिप्रत्यक्ष बाधोलोके द्वितीयस्त्वसम्भवी नहि निषेधकं प्रमाणं निषेध्यसिद्धि निरपेक्षं भवितुं क्षमते तृतीये तु तद्विपरीतापत्तिः विचारबाध्यत्व मुपक्रम्याविचारबाध्यत्वेन बृंहणात्। नचैतदपि निर्व्यूढं

सह्य यन्नसिद्ध मध्यक्षं वा स्यात् अनिष्टिमात्रं वा आद्ये विरोधोऽसिद्धिश्च द्वितीये लोकातिक्रमः परानिष्ट्यात्वदनिष्टिबाधप्रसङ्गश्चेति, एतेन हेतवो निरस्ताः ते हि ज्ञेयत्वात्, ज्ञानत्वात्, असत्त्वात्, विकल्पानुपपत्तेः, प्रत्ययत्वात् कर्म्मानुपपत्तेः मिथोव्याघातादित्यादयः एते हि सर्वएव स्वार्थक्रियाप्रतिक्षेपिकां युक्तिमापद्यन्ति निषेध्यसिद्धिश्चापेक्षन्ते अनैकान्तिकौ च प्रथमद्वितीयौ स्वफलएव व्यभिचारात्, असिद्धौ तृतीयचतुर्थौ, अनैकान्तिकश्च पञ्चमः पूर्ववत् असिद्धो व्याघातेनानैकान्तिकश्च षष्ठः असिद्धो अनैकान्तिकश्च सप्तमः सर्वएव कालात्ययापदिष्टाइति ।

एतेन दृष्टान्ता अपि विसर्ज्जनीयाः ते हि रज्जुसर्पवत् तज्ज्ञानवत् शशविषाणवत् दर्पणमुखवत् स्वप्नप्रत्ययवत् छेद्यानुपपत्तौ छिदावत् मिथः शोषकनिर्वापकानलसलिलवदित्यादयः । येन च तत्र सर्पस्यासत्त्वं तज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वं शशविषाणस्याकारकत्वं दर्पणमुखस्य विचारासहत्वं स्वप्नज्ञानस्य निरालम्बनत्वं छेद्यानुपपत्तौ छिदानुपपत्तिश्चावधारितानि तेनैव तत्र रज्जोः सत्त्वं असर्पज्ञानस्य सत्यत्वं शशस्यान्यत्र गवादेर्विषाणएव कारकत्वं दर्पणस्य विचारसहत्वम् अस्वप्नज्ञानस्य सालम्बनत्वं छेद्यनिष्ठा छिदा सिद्धौ ज्ञानकर्म्म चोपपादितानि तदनुपपत्तौ वा साध्यविकलतया सर्वएवैते दृष्टान्ताभासाः । अन्तिमस्तु साधनविकलः सिद्धान्तानां व्याघातः परस्परविरहरूपत्वलक्षणः जलानलयोस्तु

बध्यघातकत्वभावत्वलक्षणः नत्व शब्दसाम्येनानुमानमित्येषा दिक् ।

अस्तु तर्हि दूषणोपक्रमेण विचार इति चेत् तमपि पश्यामः कीदृशोऽसाविति नेदं स्थूलं विरुद्धधर्म्मा संसर्गप्रसङ्गात्, नास्थूलं तथा प्रतिभासप्रसङ्गात् न परानपेक्षं सदा सत्त्वातिरेकप्रसङ्गात् नैकं तथा प्रतिभासप्रसङ्गात् । नानेकं भेदव्यवस्थितिप्रसङ्गात्, न च व्यापकं निष्क्रियत्वप्रसङ्गात् नाव्यापकं अविधेयत्वप्रसङ्गादित्यादिरिति चेन्न मिथोविरोधमूलग्रन्थितेष्टापादनानुकूलत्वविपर्य्ययापर्य्यवसानैस्तर्काभासत्वात् । यथा हि नायं पर्व्वतो निरग्निः निर्धूमत्वप्रसङ्गात् नाप्यग्निमान् तथोपलब्धिप्रसङ्गात् इत्यनयोरेक आभासः, परस्पराप्रतिक्षेपकयोरुभयोरनाभासत्वानुपपत्तेः । तथात्रापि नह्यस्थूलादिनिषेधादन्यः स्थूलादिविधिः तन्निषेधाद्वान्योऽस्थूलादिविधिरिति । शिथिलमूलाश्चैते प्रतिबन्धस्यासिद्धेः सिद्धौ वा व्याप्यव्यापकतदधिकरणानां सिद्धौ विवादनिवृत्तेः, इष्टापादनञ्च प्रथमे अनुभूतावसिते स्थूले विरुद्धधर्म्मासंसर्गस्येष्टत्वात् तथा च वक्ष्यामः । अनुकूलस्य द्वितीयः अस्थूलताप्रतिक्षेपस्य स्थूलोपलम्भानुग्राहकत्वात् तद्रूपताव्यवहारस्य तथा प्रतिभासव्याप्तत्वाच्च एवं तृतीयोपि अनपेक्षत्वप्रतिक्षेपस्य सापेक्षत्वोपलम्भानुग्राहकत्वात् अपेक्षत्वविधेः सदातनत्व व्याप्तत्वाच्च । चतुर्थस्त्वप्रसिद्धव्यापकः सदसत्वस्य विरोधेनैकत्र विधिवत् निषेधस्याप्यनुपपत्तेः । पञ्चमस्तु अनुकूल

एवं अनेकत्वाभिमते वस्तुन्येकताप्रतिक्षेपस्यानेकतोपलम्भोपलम्भकत्वात् ताद्रूप्यव्यवहारस्य तथा प्रतिभासव्याप्तत्वाच्चेति षष्ठस्त्विष्टएवास्माकम् । ननु भेदः स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभावो वा धर्म्मान्तरं वा । न पूर्व्वः घटोभिन्न इति सहप्रयोगानुपपत्तेः । नापरः, प्रतीतावात्माश्रयप्रसङ्गात् भिन्नप्रतियोगि निरूपणाद्धि तदभावो निरूप्य स्तन्निरूपणमेव च भेदनिरूपणं, नोत्तरः अनवस्था प्रसङ्गात् । तत् कथमसौ भवतु, इष्यतामिति चेत्, तत् किं भेद ज्ञानमेव नास्ति सदपि वा नित्यं अनित्यमपि, वा निर्हेतुकं सहेतुक मपि वा निर्व्विषयकं सविषयकमपि वा बाध्यमानविषयकमिति तत्र प्रथमः सर्वतो विरोधादनुत्तरः द्वितीयः सुषुप्त्यवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः, तृतीयोपि विरोधाद्धेयः, चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेव त्याज्यः पञ्चमस्तु चिन्त्यते किमेतेष्वन्यतमात्मा अस्य विषयः तदन्योवेति तत्र यद्यन्यएव किमेताभिरधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्येत एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं माण्डव्यनिग्रहः स्यात् । अथान्यतमात्मा तत्रापि यदि धर्म्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदानवस्थाभिया तदधिकएव प्रवाहस्त्यज्यतां तस्य कुतस्त्यागः नह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्त्तयति किन्तु प्रवाहं परिहापयति गन्धे गन्धान्तरवत् अथेतरेतराभावमेव भेदज्ञानमवलम्बत इति तत्त्वं तत्रापि ह्यात्माश्रयः तेन हि भेदज्ञानमेव न स्यात् । अस्ति च तत् ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत् ननु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे

स्वयमेव निवर्त्तते अविद्यावशादिति चेत् किञ्चातः नह्य विद्येत्येवमात्माश्रयनिवृत्तिः तथासति घटादयोपि कुलाला-दिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः । अथात्माश्रयदोषोपहततया तत्र स्वस्यैव कारणं ततो यतः कुतश्चित् तस्य जन्म तच्च दुर्निरूपमतोऽविद्येत्युच्यतइति विचारार्थः । नास्ति तर्हि विवादः, नच तदपि दुर्निरूपं प्रतियोगिरूपत्वे नाप्रतीतावधि कारणप्रतीतिरधिकरणस्वभावत्वे नास्मृतौ प्रतियोगिस्मृति-श्चेतरेतराभावग्रहणकारणमिति निरूपणात् । अथ स्वरू-पमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्वं तथापि सहप्रयोग एवानुपपन्न स्त्यज्यतां, भेदेन तु किमपराद्धं, सोऽपि दृश्यत इति चेत्, सत्यं, नैमित्तिकस्तु स्यात् न तु स्वरूपतः, नहि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षा-वानुपादत्ते । व्याख्यायान्तु मूढ प्रबोधनाय घटः कुम्भ-इतिवत् सहप्रयोगेपि न दोषः, तथापि कः परमार्थः । यथा-यथं त्रयमपि, पटस्य हि घटात्मना प्रतीतिरघटात्मना च प्रतीतिस्ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धं तत्राभावस्य प्रथन मात्रं अभावान्तरधर्म्मान्तरयोरभावात् सामान्यादिषु त्रिषु स्वयं धर्म्मान्तराभावात् द्रव्यादिषु त्रिषु स्वयं त्रयस्यापि सम्भवात् । भवति पटोऽयं न घटस्तन्तुमयश्चेति, गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति, गतिरियं नोत्क्षेपणं तिर्य्यक् चेति । लक्षणञ्च स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः, इतरेत-राभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणे निषेधप्रत्ययः, वैधर्म्म-

स्य तु विरोधः स चैकधर्म्मासमावेश इत्येषा दिक्। सप्तमो प्यनुकूल एव घटादौ व्यापकता प्रतिक्षेपस्याव्यापकतोपलम्भोपष्टम्भकत्वात् व्यापकत्वस्य निष्क्रियत्वव्याप्तत्वाच्च। अष्टमस्तु क्वचिदिष्टएव यत एव हि क्वचिदविधेयोऽतएव क्वचिद्विधेयोऽव्यापक इति व्यवह्रियते। सर्वत्रेति चेन्न व्याप्त्यसिद्धे विरोधाच्च नहि यदव्यापकं तत् सर्वत्राविधेयमिति प्रतिबन्धः क्वचिदस्तीत्यव्यापकार्थः सर्वत्र नास्तीति चाविधेयार्थस्तवाभिमत स्तदनयोर्विरोधोऽपि स्यात् यद्विधेयस्वभावं तत् कथं प्रतिषेध्यमिति चेन्न प्रतिषेध्यस्वभावता हि विधेयस्य विरुद्धा न तु प्रतिषेधप्रतियोगितापि। अथ योऽस्ति कथं तस्य प्रतिषेधोऽप्यस्तीति चेत् कोदोषः अनयोरविरोधप्रसङ्ग इति चेत् प्रकारभेदेन प्रसङ्गोपि न दोषमावहति तदभेदेन तु विधिनिषेधौ केन स्वीकृतौ यं प्रत्यविरोध प्रसज्येतेति। एतेन कालभेदादिनाप्यविरोधोद्रष्टव्यः। अस्तु तर्हि स्थूलघाती विरुद्धधर्म्माध्यासो ग्रहणाग्रहणादिः प्रत्यविधः। नासिद्धेः, तथाहि यो येन यत्रैव यदैवोपलभ्यते स तेन तत्रैव तदैव नोपलभ्यतइति नानुभवः नाप्यभ्युपगमः एकावयवसहितस्योपलम्भेऽन्यावयव सहितस्यानुपलम्भइति चेत् एवं तर्ह्यवयविन्युपलभ्यमाने कश्चिदवयव उपलभ्यते कश्चिन्नेति वाक्यार्थः सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतइति न्यायात् तथा चावयवानामुपलम्भानुपलम्भावयविनि सञ्चार्य्य प्रसङ्गस्तदलमनेन। एतेनावृतत्वानावृतत्व

व्याख्यातम्। अनावरणदशावत् कतिपयावयवावरणेऽपि तथाविधस्थौल्योपलम्भः किन्न स्यादिति त्ववशिष्यते तदप्यसत् तस्य परिमाणगतसामान्यविशेषस्य ततोऽन्यस्य नियतसामग्रीवेद्यस्य तदभावे तदुपलम्भेऽप्यनुपलम्भत्वात्। एतेन कम्पाकम्पसंसर्गौ निरस्तः। सामग्रीभेदेनावयवनियत कम्पोत्पादे तस्यां दशायामवयविनो निश्चलत्वात्। एवं तर्हि कम्पाकम्पयोरवयवयो र्विभागात् संयोगनाशे द्रव्यनाशः स्यादिति चेत् ततः किं? अपसिद्धान्त इति चेन्न एवमपि क्वचिदभ्युपगमात्। सर्वत्रैवं प्रसङ्ग इति चेत् तथाप्यवयविनः किमत्याहितम्। नचैवमपि कर्मणोद्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि-विभागजनननियमानभ्युपगमात् कारणविशेषात् कस्यचिदेव कर्मणस्तथाभूतविशेषलब्धेः। एतेन पाणौ चलति तन्मूलभूतः परमाणुरपि चलेत् ततो अचलङ्गजपरमाणोर्विभागः ततो यो येन संयुज्यते विभज्यते वा स तत्कार्य्यद्रव्येणापीतिन्यायेन भुजपाण्योरपि विभागः ततः संयोगनाशः ततः शरीरनाशइति निरस्तम्। नहि पाणिपरमाणुक्रिया भुजपरमाणुविभागमारभते। नियमेन तदनारम्भकत्वे कर्मलक्षणक्षतिरिति चेन्न आकाशादिदेशे एवमपि सर्वएवोपलभ्येत। विभागिभ्यामाकाशादिदेशाभ्यां न संयुज्येतेति चेन्न अवयवसंयोगविभागाभ्यामेव तत्सिद्धेः। एतच्च सम्यगवबोधद्वारैवाधिकमनुसन्धेयं। तर्हि चलवदवयवी लभ्येतेति चेत् नेदमनिष्टं पाणौ कम्पमाने शरीरं न कम्पत इति

प्रत्ययात् । अथवा यो यदाश्रिततयोपलभ्यते स तस्मिंश्चलत्यचलोपि चलएव विभाव्यते दर्पणमुखवत् जलवच्चेति द्रष्टव्यम् । कृतं प्रतीतिरूपकल्पनया चलत्यवयवे सर्वत्र तथैवेति न किञ्चिदनुपपन्नं, न चलेत्तु कथं तथोपलभ्यतां तथापि चलाचलावयवस्य चलाचलतया प्रतीतौ चलाचलजलचन्द्रवत् द्वैतप्रत्ययोपि स्यादिति चेत् स्यादपि यद्याश्रयविच्छेदः स्यात् नह्येकस्मिन्नेव जलेऽविच्छिन्नावयवभेदेन द्विचन्द्रभ्रमो नाम किन्तु सएवैकश्चले चल उपलभ्यतेऽचले त्वचलइति। वीचिषु सोऽपि सहस्रनिभ इति चेत् एवमेतत् तासां विच्छेदेनाकलनात् । अस्तु तर्हि चलाचलयोर्युतसिद्धिप्रसङ्ग इति चेत् न स्वयं प्रतिबन्धासिद्धेः नच प्रसङ्गे व्याप्तावपि पराभ्युपगमः शरणं, नचैवं पराभ्युपगमोऽपि, वस्त्रोदकादौ दृश्यते तावदयमिति चेन्न तन्तुवस्त्रादौ विपर्ययस्यापि दर्शनात् इदं मिथ्येति चेत् तत् कथं सत्यं, अबाधादिति चेत् इह तर्हि बाधकान्तरं वाच्यं, चलाचलत्वमेवेति चेन्न स्वतः सिद्धावपि किमिति नेदं बाधकमिति विपर्ययस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति। रक्तारक्तविरोध इति चेन्न भ्रान्तत्वात्। तन्मूलरागिद्रव्यसंयोगासंयोगविरोधोऽस्त्विति चेन्न परमार्थवादिनं प्रति प्रागेव परिहृतत्वात् । इतरं प्रति का वार्त्तेति चेत् सैव तावत् तथैवाविरोधात् प्रकारभेदेनापि विरोधाभ्युपगमे व्याप्तेरसिद्धेः। संयोगतदभावयोरेवासिद्धेः सिद्धौ वा प्रकारभेदाविरुद्ध स्वभाववत्वादेरपरित्यागात्। नचैवं

पदार्थान्तरवैधर्म्येण संयोगएव निराकर्त्तव्यः तद्वैधर्म्येण तेषामेव निराकरणप्रसङ्गात्। नचैवमेव न्याय्यं नियमवता हि सत्यवैधर्म्येणेतरन्निराक्रियते असत्यवैधर्म्येण सत्यत्वस्यैव निर्वाहात् निषेध्यप्रतीतिनान्तरीयकत्वाच्च निषेधसिद्धेः। शशविषाणादौ कल्पितेनापि निषेध्येन निषेधसिद्धिरिति चेन्न निराकृतत्वात् संयोगस्य वाङ्मात्रेण काल्पनिकत्वसिद्धावतिप्रसङ्गाच्च शश शृङ्गन्यायस्य च योग्यानुपलब्धाभावेनासिद्धेः इत एव बाधकात् तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं शब्दप्रत्यभिज्ञानवत् संयोगप्रतीतेरन्यथोपपत्तिमात्रेण बाधकप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुभवस्य तदनुरूपमुपाधि मुखपिण्डमदत्त्वा भ्रान्तत्वेनान्यथोपपत्तौ तद्विपरीतानुमानप्रवृत्तेन अग्नावनुष्णत्वानुमाने प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। नच प्रत्यभिज्ञानस्य सामान्यवत् संयोगप्रत्ययस्य तदनुरूपमुपाध्यन्तरमस्ति एवम्भूतमर्यादातिक्रमे तु त्वदभिप्रेतप्रतिबन्धप्रत्ययस्यापि भ्रान्तत्वेनान्यथासिद्धि प्रसङ्गः कथं वार्य्य स्तदवारणे शिथिलमूलस्तर्कः कथं प्रवर्त्तेत यथालीकव्यवस्थानश्चाध्यचान्तरवत् संयोगस्यापि शब्दपाकजाद्यर्थं क्रियास्थिते स्तदध्यचस्यापि प्रामाण्यसिद्धे र्न भ्रान्तत्वशङ्कावकाश इति। अस्तु तर्हि तद्देशत्वातद्देशत्वरूपोविरोधः न विरोधलक्षणाभावात् नहि तद्देशसंसर्गविधौ नियमेन देशान्तरसंसर्गनिषेधः। तद्देशत्वतदद्देशत्वयोस्तु स्यात् तत्संसर्गस्तु केनेष्यते। अथ्यत्रैकैक संसर्गपरिच्छेदकं तदभावव्यवच्छेदमुखेन तदन्यव्यवच्छेदफलमिमं विरो

ध मुन्निरतीति चेत् स्यादप्येवं यदि नियमेनैकसंसृष्टस्यान्य-संसर्गं प्रतिक्षिपदध्यक्षमुदियात् नत्वेतदस्ति युगपदेकस्या-नेकसंसर्गप्रवृत्तमध्यक्षमविशेषात् सर्वसंसर्गं वा प्रतिक्षिपेत् न वा कमपि स्वात्मानमेव वा सर्वथा न विरोधं दीपयेत् अन्ततः परमाणोरप्येकस्यानेकैः परमाणुभिः संसर्गस्वीका-राच्चेति। एतेन वृत्तिविकल्पोनिरस्तः परमाणुवृत्तावव्य-विवृत्तेस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्।

अस्तु तर्हि चित्रे नीलानीलविरोधः नहि तदेकं रूपं चित्रत्वविरोधात् नानेकं एकावयवि समवायविरोधात् नचानेकं व्यापकं तथानुपलम्भविरोधात् ~~न व्यापकं तथानुप-लम्भविरोधात्~~। नचाव्यापकं स्वाभावविदेशजातीयत्वविरो-धात्। अन्यथा विरोधाविरोधव्यवस्थाविरोधात् नचारूप एवावयवी चाक्षुषत्वविरोधादिति चेन्न चित्रत्वं हि नानात्वं वा मिथोविरुद्ध नानाजातिसमवायं वा अभिप्रेत्यैकत्वाभ्यु-पगमे विरोधउद्भाव्यते तदेवमेतत् नतु तथाभ्युपगमः। न खल्वनेकत्वं चित्रत्वं शुक्लेष्वप्यनेकेषु चित्रप्रत्ययप्रसङ्गात्। नाप्येकस्मिन् विरुद्धानेकजातिसमवायः विरोधेनैव निरा-कृतत्वात् अपि तु नीलत्वादिवच्चित्रत्वमपि जातिविशेषएव स चावयववृत्तिविजातीयरूपसमाहाराभिव्यङ्ग्यत्वान्नैकरूपा-वयवसहितस्यावयविन उपलम्भेऽप्युपलभ्यते। अतएव त्र्यणुके चित्रेपि चित्रप्रत्ययो न कदापि तथाप्यचित्रे पार्श्वे चित्र-प्रत्ययोमाभूत् धवलप्रत्ययस्तु कुत इति चेत् अवयवरूप-

सञ्चारेणावयविनोपि तथा प्रत्ययात्। अतएव यत्रावयवरूपं न प्रत्यक्षं तत्र त्रसरेणावेतदपि नास्ति दृश्यमेव वाह्यालोकरूपमारोप्यपिञ्जर स्त्रसरेणुरालोक्यते। स्यादेतत् यदि चित्रत्वं नाम जातिविशेषः कथं तर्हि विरुद्धजातीयरूप समाहारमात्रे चित्रत्वप्रत्ययइति चेत्। नवै नीलधवला रूपेषु पटेषु क्वचिदपि कार्य्ये वार्य्यश्चित्रप्रत्ययः।कस्यापि वैध र्म्मानिमित्तस्तु न वार्य्यते चित्रशब्दस्याचार्यादिपदवदनेकार्थत्वात्। नीलपीतादिषु मिथः संसृष्टेष्वनारब्धद्रव्येष्वपि कर्वुरप्रत्ययोभवतीति चेत् सत्यं द्रव्यान्तरोत्पादाभिमानात् स्थौल्यातिशयप्रत्ययवदुपपत्तेरिति।

अस्तु तर्हि परमाणुनिवृत्तेः सर्व्वविलोपः तथाहि वहुभिः परमाणुभिः संसृज्यमानः परमाणुः प्रत्येकं किमेकदेशेन संयुज्यत कार्त्स्न्येन वा। प्रकारान्तराभावात् न प्रथमः तस्यैकदेशाभावात् भावे वा परमाणुत्वव्याघातात्। न द्वितीयः परमाण्वन्तरेणासंसर्ग प्रसङ्गात् नह्यस्ति सम्भवः एकत्रैव परिसमाप्तवृत्तिरन्यत्रापि वर्त्तेत इति। न वुद्ध्या समानयोगक्षेमत्वात्। नह्यस्ति सम्भवोनीलएव विषय आकारे वा परिसमाप्ता पीतादिसंपृक्ता चेति न द्वितीयः तदभावात् एवमनाकारत्वमविषयत्वञ्च वुद्धेरिष्यतएवेति चेत् तत् किं यत् प्रतिभासते तदसत् आहो न प्रतिभासतएव किञ्चित्। नाद्यः असत्यपि नीलपीतादौ ज्ञानवृत्तिविकल्पस्य तदवस्थत्वात् नहि कृत्स्नमेव विज्ञानं नीलोल्लेखि

पीताद्यनुल्लेखित्वप्रसङ्गात्। नापि तदेकदेशः तदभावादिव्युक्तत्वात् न द्वितीयः वाच्येपि वृत्तिविकल्पस्यानुपपत्तेरिति।

स्यादेतत् निःशेषसमुदायी कृत्स्नशब्दस्यार्थः समुदाये कश्चिदेव समुदाय्येकदेशपदार्थः न च बुद्धिः समुदायस्वभावा तस्या एकरूपत्वात् तत् कुतः कृत्स्नैकदेशविकल्पोत्थानं कथं तर्हि तद्विषयिणी तदाकारवती वा प्रकारान्तराभावादिति यदि तदा स्वरूपेणेति ब्रूम इति चेत् स्फुरन्निरटङ्कितार्किकवेदिकाविटङ्केन केवलमस्मभ्यमभ्यसूयत दूरङ्गत्वेति। एतेन तदतद्देशत्वं निरस्तं तथाहि बुद्धेर्नीलाद्याकारतां परिच्छिन्ददध्यक्षं तदभावव्यवच्छेदमुखेन तदविनाभूतां पीताद्याकारतामपि व्यवच्छिन्द्यात् तथाच कथमेका बुद्धिर्नीलपीताद्याकारा स्यादिति तुल्योऽनुयोगः। भवेदेवं यदि नीलाद्याकारतायाः पीताद्याकाराभावाविनाभावः स्यात् स एव तु कुतः नीलपीताद्याकाराया बुद्धेरैकात्म्येनैव निश्चयात् प्रत्याकारनियतत्वे चित्रविप्रतिपत्तेरिति चेत् तदेतत् तुल्यं परमाण्ववयव्यादिषु। नहि तत्राप्यनेकपरमाणुसंसृष्टस्य परमाणोरनेकावयवसंसृष्टस्यावयविनो वा ऐकात्म्येनानुभूयेत तथात्वे वा एकसंसर्गप्रतिपत्तिः कदाचिन्न स्यादिति तुल्यैवानुगतिः। वाचि वैचित्र्यन्तु क्वोपयुज्यत इति संयोगव्यवस्थापनेनैव षट्केणयुगपद्योगात् दिग्देशभेदाच्छायावृत्तिभ्यामित्यादयो निरस्ताः। परमाणुसिद्धासिद्धि-

श्यामेव मूर्त्तत्वादयो निरवकाशिताः आकाश व्यतिभेदादयस्तु सम्भाविता एव सर्व्वत्र च हेतुदशायां प्रतिज्ञापदयो र्व्याघातः कालात्ययापदेशश्च प्रसङ्गदशायामाश्रयासिद्धिर्व्याप्यासिद्धिः दृष्टान्तासिद्धेः अनवस्थालक्षणविपरीततर्कस्य तदुपष्टम्भकतया त्रुटेरनेकत्वप्रसङ्गस्य च विद्यमानत्वात्। न च प्रलयः परमाणो रसत्त्वसाधकस्य प्रमाणस्याभावात्। सावयवत्वापादकानाञ्च हेतूनामनवस्थोत्थापकत्वात् तदन्य एवायं परमाणूरक्तवीजो यस्य भेदाद्युक्तिचामुण्डोदरमपि भित्वा निष्पततीति। नच कल्पिताश्रयाः कल्पितप्रतिबन्धाश्च प्रसङ्गा भविष्यन्तीति युक्तम् इच्छाकल्पितेन व्यवहारेण सर्व्वविधिनिषेधव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् लोकव्यवस्थापेक्षणे तु तद्विरोधेनोत्तरस्य निषेधकस्यात्मलाभाभावादित्यसकृदावेदितत्वात् अन्यथा सर्व्वमेतद्बुद्धावपि समानं सापि हि षट्केण युगपद्योगादिभिः सावयवा प्रसज्येत। तस्यामसिद्धा इति चेन्न अनुमानसिद्धत्वात् तथाहि बुद्धिः षट्कयोगिनी मूर्त्तिमती च सत्त्वात् व्यवहर्त्तव्यत्वाद्वा आरोप्यवदिति शक्यते। विपर्य्ययस्य धर्म्मि ग्राहकमानसाधितत्वादनवकाशमिदमिति चेत् एव मन्यत्रापि प्रतिसन्धीयता इत्येषा दिक्।

अन्यस्तु चक्षुषी निमील्य निर्द्दयीभवितुमिच्छन्नाह अस्तु तर्हि बुद्धेरपि विलोप इति। अत्र तु किं वक्तव्यं यत्र हेत्वादिव्यवहारो नास्ति। अस्तु परं साम्वृत इति चेत् भवेदेवं

यदि संवृतिरपि परमार्थसती स्यात् अन्यथा तु न यथा वास्तवस्तथा साम्वृतोऽपि, संवृतिरपि सतीति चेत्, अस्या अप्यसत्त्वे न किञ्चिदधिकमुक्तं पर संवृतेस्तु परमार्थसत्त्वस्वीकारे सैव बुद्धिरपरिहेयेति। सती च बाधकवती च सम्वृतिः सतीति चेत् सत्येव यदि सतत्कथं बाधकं तथा चेत् कथं तदा सत्त्वमिति दृश्यते तावदेवमिति चेत् सत्वैकार्थसमवायिनीबाधकत्वमेव तर्हि हेयं, बाधकैकार्थसमवायिनः सत्वमेव किन्न हीयते इति चेन्न बाधकस्यापि त्यागप्रसङ्गात्। उभय मप्यवर्ज्जनीयमेव तर्हि, एवमेतत् मिथोविरोधस्तु हेयः नहि विरुद्धयोरेकार्थसमवायः तथाभूतयोर्वा विरोधः शक्यउपपादयितुमृते स्वसमयात्। न च विचारावसरे स्वसमयावतार इति यथा यथा च बुद्धिनिवारणाय यत्न स्तथातथोज्ज्वलः प्रकाशः तन्निराकरणमपि बोद्धव्यमेवेति तदेतदायातं प्रदीपान्तरेण प्रदीपं निर्व्वाप्य तिमिरापादनमिति। एतेन हेतुफलभावानुपपत्तेः सर्व्वविलोपइति निरस्तं तन्निराकरणप्रयासस्य साफल्यवैफल्याभ्यां तन्निराकरणानुपपत्तेः सत्कार्य्यदूषणस्येष्टत्वात् असत्कार्य्यदूषणस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वात् तत्प्रतिपादनस्यासतएवोत्पत्तावनैकान्तिकत्वात् सत्वे वा प्रयासवैफल्यादिति।

स्यादेतत् माभूवन्नेतानि दूषणान्यवयविनि अनुपलम्भस्तु स्यात् नहि परमाणुसञ्चयादपरं किञ्चिदुपलभ्यत इति चेत् वैलक्षण्यविष्टम्भिकेयं स्थूलैकानुभवस्य सर्वजनसिद्धत्वात्

तत्प्रतिपादनस्य विकल्पमात्रं तदिति चेन्न स्पष्टप्रतिभासत्वात् औपाधिकमस्य स्पष्टत्वमिति चेत् तथाभूतानुभवमन्तरेणोपाधेरप्यभावात् अन्यथा नीलादि विकल्पानामपि तथैव स्पष्टत्वोपपत्तौ सर्व्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात्। निगृहीतनिश्चितएवार्थे प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यात् निश्चयोपप्लवे तस्याप्युपप्लवादिति। नच परमाणवएव स्थूलाः तत्त्वव्याघातात् नच तत्समुदायस्तस्य समुदितस्यानस्य त्वयानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा अवयविना किमपराद्धं नच समुदिताएव तथा प्रतिभासितुमर्हन्ति तेषां प्रत्येकमस्थूलत्वात्। नच नानादिग्देशव्यापितैव स्थौल्यं परमाणुषु प्रत्येकमसम्भवात् नच नानात्वैकार्थसमवायिन्येव सा स्थौल्यमिति साम्प्रतं स्थूलएकइति प्रत्ययनियमात् नच भागेष्वारोपितेन एकत्वेनेदमुपपत्तिमत् तदसम्भवात् नहि करचरणचिबुकनासिकादि परमाणूनामैक्यं कश्चित् क्वचिदारोपयति नच तेष्वभेदेन प्रथमानेषु स्थूलप्रत्ययः। नच तत्त्वे स्फुरत्येव तद्विपरीतातत्त्वसमारोपसम्भवः। अपि चैवमेकपरमाण्वात्मना परमाणुकोटिरप्यारोपिता परमाणुतामात्रतयैव परिस्फुरेत् न स्थूलतया, नच नानादिग्देशव्यापित्वस्यैषमहिमेति साम्प्रतं विरोधात् यदि हि नानादिक्काः परमाणवो देशतयावभासिरन् नैकतया देशितया चारोप्येरन्, तथाच कस्य नानादिग्देशव्यापिता देशिनोऽपरिस्फूर्त्तेः। अथ तथारोप्येरन् न नानात्वेन देशत्वेनवावभासिरन् तथा च

कस्य नानादिग्देशव्यापितादेशानामपरिस्फूर्त्तेः तस्मादेक-
त्वारोपे परमाणुमात्रत्वावभास एव स्यादिति। एवन्तर्हि ना-
रब्धद्रव्यराशिषु का वार्त्तेति चेत् तावद्देशव्यापित्वसा-
म्येन तावत् परिमाणद्रव्यवत्त्वारोपः न चेहापि तथा स्यात्
अन्यत्राप्यसिद्धेः नचासन्नेवैकः स्थूलः परिस्फुरति बाध-
कानामपास्तत्वात्। एतेन प्रतिभासधर्म्मोऽपि निरस्तः
सोऽपि ह्यर्द्धन, बौद्धो, वास्तवो वेति न त्रयीं गतिमतिवर्त्तेत
इति। अतीन्द्रियाश्च प्रत्येकमणवः कथं मिलिता अपि
दृश्येरन्! अतीन्द्रियसमूहस्याप्यतीन्द्रियत्वात् विशिष्टो-
त्पादादैन्द्रियकत्वमिति चेत् किमद्यापि स्वप्ने हस्तं प्रसार-
यसि।

अस्त्वेवं तथापि क्षणभेदाज्जातिभेदो निराकृतो जातिस-
ङ्कर प्रसङ्गात् तदभेदेपि तत्स्वाद्दशा न कश्चिद्विशेषः। भवतु वा
जातिविशेषोपि तथापि स्थूलत्वमेवैन्द्रियकत्वे प्रतिप्रयोजकं
मन्तव्यम् अन्यथा स्थूलतामनाप्नुवन्नेकोपि परमाणुः कदापि
तथोत्पन्नः प्रत्यक्षतामियात् नियमेन तु तद्विपरीतस्य प्रत्य-
क्षता तथाविधस्याप्रत्यक्षतायामेव विश्राम्यति, अन्वयव्यति-
रेकगम्यत्वाद्धेतुफलभावस्य। नच सञ्चिता अपि स्थूल-
तयोत्पन्ना नच बहुत्वमेव स्थौल्यं तद्विपर्य्ययस्तु सूक्ष्मता वेति
तद्देशानामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। नैरन्तर्य्यमपि विवक्षित-
मिति चेन्न तस्य प्रकृतेऽप्यसम्भवात् रूपपरमाणूनां रसादि-
परमाणुभिरन्तरितत्वात् न चारोप्यते नैरन्तर्य्यमितरेत

ताश्रयप्रसङ्गात् नैरन्तर्य्यारोपे तेषां स्थूलानां ग्रहणं तद्ग्रहणे च सति नैरन्तर्य्यारोपइति। तस्मादैन्द्रियकत्वे स्थूलतायाः प्रयोजकत्वात् अप्रयोजकत्वे तत्तद्देशानामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। तेषाञ्च प्रत्येकमस्थूलत्वादतीन्द्रियाएव परमाणवः तथाच सर्व्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति।

अस्तु तर्हि क्षणमात्रस्थायी स्थूलोऽर्थइति चेन्न भागभागिनोर्युगपदुपलम्भबाधितत्वात् घटपटादिभङ्गे तन्तुकपालादीनामुत्पाद समानोपादानतया सप्रतिघत्वव्याघाताच्चेति। सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्गः। एतेन यत् सत् तन्निरवयवं यथा विज्ञानं सच्च विवादास्पदीभूतो घटादिरिति निरस्तं विपर्य्यये बाधकाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः। यत् सत्तत् सावयवं यथा घटः सच्च विज्ञानमिति चार्व्वाकपरिवर्त्तस्याप्यवकाशाच्च समो वा समाधिः। ननु निरवयवमेव विज्ञानं स्वसंविदितरूपं घटस्य च सावयवतायामद्यापि विवादएव तत् कथं परिवर्त्तः कथं वा समः समाधिरिति चेत् युक्तविवादस्य विज्ञानेऽपि दुर्व्वारत्वात् नहि कश्चित् कण्ठोष्ठपार्श्वजठरादिपरिहीनं पिठरमनुभवति अस्तु वा सत्त्वात् सप्रतिघत्वसिद्धिर्बुद्धावप्रतिघत्वं वा घटादाविति।

अपि च स्वतन्त्रसाधनमिदं प्रसङ्गो वा न प्रथमः घटादिशब्देन स्थूलेतराणां रूपादीनां परमाणूनां वा पक्षीकरणे सिद्धसाधनात् स्थूलमिवाभ्युपगम्य पक्षविधौ काला-

त्ययापदेशात् अनभ्युपगमे त्वाश्रयासिद्धेरिति। ननु प्रामाणिकेऽभ्युपगमे बाधः स्यात् सर्व्वथानभ्युपगमे चाश्रयासिद्धिः स्यात् नचैवमत्रेति चेत्, तदेवन्नभःस्थल कमलपरिमलसाधनस्यापि साश्रयतामापादयदाश्रयासिद्धिदोषमोषयेत्यलमनेन। पर्व्वतादिवल्लोकप्रतीतिसिद्धान् घटादीनुपादाय निरवयवत्वानुमानं स्यात् अन्यथा ब्रह्मविवर्त्तादिविप्रतिपत्तिहततया दहनानुमानमपि पर्व्वतादौ न स्यादिति चेन्नैवमविरोधात्। नहि ब्रह्मविवर्त्तादिसिद्धावप्याश्रयादयोऽन्यप्रकाराः सम्भवन्ति तथाहि सर्व्वत्र स्वप्नपर्वते स्वप्नधूमेन स्वप्नवह्निरेव साध्यते केवलं सांवृतेपि व्यवहारे सत्यानृतव्यवस्थास्तीति तस्यां निर्भरः कर्त्तव्यः। इह तु घटादिव्यपदेशेन स्थूलएव यदि पक्षीकृतः कथं निरवयवत्वेन साध्येन न विरोधः अथ परमाणुरेव कथं न सिद्धसाधनं? विप्रतिपन्नं प्रति न तथेति चेत् नवै कश्चित् परमाणूनां निरवयवत्वं विप्रतिपद्यते, लोकव्यामोहनिवर्हणाय साधनमिति चेत् तथापि यं लोकः स्थूलमेकमुपलब्धवान् तस्य पक्षत्वे विरोधएव ततोऽन्यस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनमेव। एकः स्थूलोऽयमिति मिथ्येति चेत् एतदेव तर्हि साध्यतां किमनेनाजागलस्तनकेशकल्पेन सत्त्वेन। नच तत्रैवेदं शक्यमुपसंहर्त्तुं व्यधिकरणत्वात् तस्माद्येन रूपेण यस्य पक्षत्वं विवक्षितं तेन सिषाधयिषितधर्म्माविरोधविवादाभ्यां तत्रानुमानप्रवृत्ति र्नातोऽन्यथेति। नापि द्वितीयः विपर्य्यया-

पर्य्यवसानात् नच विवाद विषयोनिरवयवः तस्मान्न सन्निति विपर्य्ययः । नचैवं सावयवत्वं पक्षस्यानिच्छता प्रवर्त्तयितुं शक्यते नच तत् त्वयेष्यते नच तस्येष्टौ तेनासत्वं शक्य-साधनम् आश्रयासिद्धेर्विरोधादसाधारण्याद्वा नच विपर्य्ययोऽपि परेस्या प्रवर्त्ततइति ।

कः पुनरवयविनि न्यायः तत् किं प्रत्यक्षान्न्यायो गरीयान् यद्येवं बुद्धावेव कोऽसौ तस्मादसारमेतत्, तथापि यन्निरस्तसमस्तविरुद्धधर्म्माध्यासं तदेकमेव व्यवहर्त्तव्यं यथा विज्ञानं तथाच विवादाध्यासितएकस्थूलानुभवगोचर इति स्वभावहेतुः तावन्मात्रानुबन्धित्वादेकताव्यवहारस्य नह्ययमेकव्यवहारोनिर्निमित्तो ऽनियमप्रसङ्गात् नान्यनिमित्तः द्रवकठिनोष्णशीतादावपि तथाव्यवहारप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि बाह्येषु सत्वेष्वनित्यसन्देहः तथ्यातथ्यविभागस्याशक्यत्वादिति चेन्न तावत् सर्व्वस्य यथार्थत्वादेव विभागोऽनुपपन्नः उत्तरविरोधात् तथाहि विपरीतमवगतं मयेति लौकिकी प्रतिपत्तिः अन्यथाख्यातिरिति च वैनयिकी यथार्था न वा उभयथाप्युत्तरेण न सिद्धिः । शब्दसंलापसर्व्वयाथार्थ्यमात्रमेतन्न प्रतीतिरिति चेन्न विवादानुपपत्तेः नहि व्यवहारमात्रे परीक्षकाणां विवादः, नच नायमस्तीति शब्दार्थे विवादइति चेत्, एवं सत्यप्रतीतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् पराभिप्रायनिषेधार्थत्वाच्च विवादस्य अभ्युपगन्तृप्रतिषेद्धोः प्रतिषिध्यप्रतीतिः कथन्नास्तीति नचान्यज्ञानादन्यत्र

प्रवृत्तिसम्भवः अतिप्रसङ्गात्। नच ज्ञानसान्निध्यं नियामक मतिप्रसङ्गात् नच तत् सहितोभेदाग्रहः। अग्रहप्राधान्ये भेदाविवक्षायां निवृत्तेरपि प्रसङ्गात् तद्धेतोरभेदाग्रहस्यापि विद्यमानत्वात्, नासौ निवर्त्तकः अपि तु भेदग्रहइति चेन्न रजतएव नेदं रजतमिति कृत्वा न निवर्त्तेत भेदग्रहस्य तत्कारणस्याभावात् भावे वा विपरीतख्यातिरभिन्ने भेद-प्रत्ययात् तस्मात् प्रवर्त्तकवन्निवर्त्तकोऽप्यग्रहएव तेषां स्वी-कर्त्तुमुचितः तथा च स दोषस्तदवस्थएव। अथ भेदः प्रधा-नम् अङ्गमग्रहः तदा सत्येव रजतज्ञानाद्रजते न प्रवर्त्तेत इदमंशरजतांशयोर्भेदाभावादित्यादि स्वयमूहनीयम्। प्रवृ-त्तिवत् प्रतिपत्तावप्युभयाग्रहस्तुल्यइति चेन्न अग्रहस्याविव-क्षितत्वात् सामग्रीविशेषादेव तत्सिद्धेः तत्वेऽपरिस्फुरतीति तु नियमः नच क्वचिदपि भेदावुभावपि तत्त्वं यतस्तथा स्या-दित्येषा दिक्। नापि सर्वस्यायथार्थत्वात् तदग्राहकस्य यथार्थत्वाभ्यामुत्तरविरोधात् तत् किञ्चित् प्रमाणं किञ्चिद-प्रमाणमिति विभागएव वस्तुगतिः। नचासौ प्रतीति गति-मवधूय व्यवहारगोचरः कथन्तातु निरूप्यते स्वतः परतोवे-ति आद्ये स्वयं ग्राहकेणेति वा। तत्र न प्रथमः स्वसम्वेद-नस्यासिद्धः प्रकाशत्वस्यासाधारणत्वात् शब्दसाम्ये नानुमा-नप्रवृत्तेः। नचाध्यक्षमेव प्रमाणं सन्दिग्धभेदत्वात् स्वप्रत्य-क्षस्योपलम्भस्य चार्थदृष्टिः प्रसिद्धइति परेण परवेदनेऽनव-स्था स्यात्। नच क्रिया सजातीय क्रियाकर्म्मतामश्नुते क्वि-

द्रावदिति । तर्कपुरस्कारान्नैषदोष इति चेन्न उपलम्भाप-रपर्य्यायादृष्टेः सिद्धिर्निष्पत्तिर्वा स्यात् प्रतीतिर्वा आद्ये अ-नागतोपलम्भवेदनप्रसङ्गः अनुपलब्धस्यानिष्पत्तेः नचावि-द्यमानेनाविद्यमानस्योपलम्भइति स्वसम्वित्तावसम्वित्तिरेव । द्वितीये तु सिद्धसाधनं नह्यनुपलब्धोपलब्ध उपलब्धीभवति नचैवं सत्यर्थोपि नोपलभ्येत नह्युपलम्भप्रतीतिरर्थवेदनम् अपितूपलम्भनिष्पत्तिः । उपलम्भादृष्टौ उपलम्भनिष्पत्तिरेव व्यवहारः कुतइति चेत् साभूत् नह्यव्यवहारादेव निष्पन्नस्य वस्तुनोनिवृत्तिःतथाच तन्निबन्धनोऽर्थव्यवहारोदुर्व्वारइति । नचानवस्था अवश्यवेद्यत्वानभ्युपगमात् निश्चयवत् अन्यथात्व-निश्चितनिश्चयस्य नाद्यनिश्चयोऽपि सिद्ध्येत नचासावात्मन्यनि-श्चयइति तदिदं वधूमाषमापनवृत्तान्तमनुहरति । छिदा-दिवदिति दृष्टान्तमात्रेण नास्मदवधानं ज्ञानं न ज्ञानान्तर कर्म्मतज्जातीयक्रियात्वात् या यज्जातीया क्रिया नासौ त-त्क्रियाकर्म्म यथा छिदा छिदान्तरस्येति तु न्यायविप्लवः छि-दावत् सर्वथा सजातीय कर्म्मत्वे साध्ये बाधितविषयत्वात् पुरुषान्तरज्ञानस्य च ज्ञानान्तरवेद्यत्वात् स्वयमपि स्मृत्या-दिगोचरत्वाच्च । स्वकर्म्मत्वे साध्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलतया हेतोर्व्विरुद्धत्वादिति । नापि स्वग्राहकेण विवेचनानुपपत्तेः नहि प्रमाणग्रहणं यथार्थत्वैकनियतमप्रमाणेऽपि प्रमाणाभि-मानात् । अन्यथा विपर्य्ययज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च ततो यदि प्रामाण्यमापाततः स्फुरेदपि तथापि नियमहेतोरभावात्

प्रमाण मेवेदमिति निश्चयः कुतः सच मृग्यते पारलौकिकव्यवहाराङ्गत्वाच्च शङ्कानिवर्त्तनेन तदप्रत्यूहं निश्चितमेवेति चेत् तन्निवृत्तिरेव कुतः प्रमाणान्तरादिति चेत् तदपि निश्चयफलमन्यथा वेति अन्यथात्वेन शङ्कोच्छेदो निश्चयसाध्यत्वात्तस्य निश्चयफलत्वे तु योमृग्यते न चासौ स्वतइति स्फुरणमात्रं तावदस्तु स्वतइति चेत् किन्तेन नेतदप्यननुसंहितोपाधिरुपहितप्रत्ययायोगात् । नच विषयोपधानमात्रं प्रामाण्यं तदाभाससाधारण्यात् अपि त्वनुभवस्य सतोभूतार्थानुसन्धानम् । नचार्थानुसन्धानेऽपि तस्य भूतत्वमनुसन्धीयत आरोपितत्वव्यावर्त्तकविशेषाननुसन्धानात् । अननुसंहितस्य चारोपसाधारण्यात् क्वचिद्विशेषोऽप्यनुसन्धीयतइति चेन्न क्वापि प्राथमिकेन अन्यथानभ्यासदशायान्तत्रापि संशयोन स्यादभ्यासदशोत्पन्ने तु अनुसन्धानं व्याप्तिग्रहजनित संस्कारसमुद्भवस्मरणवलेन भवत् प्रमाणान्तरशरीरएव प्रविशतीति परतएवावशिष्यते । तत्राप्यनवस्थेति चेन्नतावदसौ दृष्टान्तद्वारिका प्रागेव तन्निश्चयात् फलद्वारिका तु स्यादपि यदि प्रामाण्यमवश्य निश्चेयमभ्युपेयते । अज्ञातप्रामाण्येन कथं परप्रामाण्यवेदनमिति चेत् यथा विषयवेदनम् । अस्तु तर्हि धर्म्मिलिङ्गद्वारिका ताभ्यामननुमानात् । तन्निश्चयस्य च प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणानुपपत्तेः न द्वैताभावात् यत्र लिङ्गज्ञाने धर्म्मिज्ञाने वा तथ्यातथ्यभावेन द्वैत मुपलभ्यते तत्र तथ्यत्वानिश्चये लिङ्गमाभासशङ्कासंक्रा-

न्ततया न निश्चीयते यत्र तु तज्ज्ञानं तदेकनियतं तत्र तावतैव लिङ्गनिश्चयस्तदाभासशङ्कानुत्थानात्। एककोटिनियतोह्यनुभवोनिश्चयः ज्ञान तद्धर्म्मग्राहिणि च ज्ञाने न द्वैतमिति व्यवस्थितिरेव तस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः परतएवेति न्यायसम्प्रदायः।

अतएवेति विशेषात्तात्पर्य्यस्य स्वतएवेति तात्पर्य्याचार्य्याः। स्यान्मतम् एतदेव तु कथं निश्चयं यदेवम्भूतमेककोटिनियतमेव यावता तत्राप्यनवस्थितिरिति चेन्न व्याप्तिज्ञानस्य साक्षादात्मन्यप्रवृत्तावपि सर्वोपसंहारेण यदुपाधिमुपादाय प्रवृत्तिः तद्धर्म्मवत्वात् तज्जातीयन्तत्रोपाधिः तच्च तत्राप्यविशिष्टमनुव्यवसायत्वात्। नच सामान्येन नियमनिश्चये तदालिङ्गिते विशेषे द्वैतशङ्कावकाशः। यथा वाचकः शब्द इति स्वात्मनोवाचकत्वं न साक्षाद्विधत्ते प्रवृत्तिविरोधात्। तथापि सामान्येन यदुपाधिमधिकृत्य प्रवृत्तः शब्द स्तद्वत्त्वात् शब्दशब्दोवाचको न वेति शङ्कया न परिभूयते नाप्यनवस्थेत्येवमिहापीति तर्काश्चात्र भवन्ति धर्म्मिज्ञानं व्यभिचरेत्। निरालम्बनमसदालम्बनं वा भवेत् निषिद्धञ्च तत् यद्यनुव्यवसायो व्यभिचरेत् तदार्थकर्म्मकोऽपि न स्यात् ज्ञानेतरस्यार्थप्राकट्याभावात् यदि तज्जातीयं व्यभिचरेत् व्यभिचारोऽपि क्वचिदपि न व्यवतिष्ठेत तदव्यवस्थितौ व्यभिचारोऽपि न स्यात् अन्यथाख्यातिरुत्पत्त्या तस्य तत्वस्थितौ चान्यथात्वं स्यात् तदवधिकत्वात्।

एतेन स्वप्नजागरावस्थयोरविशेष इति निरस्तम् असत्ख्यातेरात्मख्यातेश्च निराकृतत्वात् अन्यथाख्यातिस्तत्त्वख्यातित्वव्यवस्थामन्तरेणानुपपत्तेरिति । सा च जागरेऽपि यदि न स्यात् तदा न भवेदेव तथापि कथमनयोरवस्थयोर्विभागः कर्त्तव्यइति चेन्न लोकसिद्धत्वात् । किमनयोर्लक्षणमिति चेत् कर्तृकर्म्मकरणदेशकालप्रबन्ध बाधः काकतालीयसम्बादवान् स्वप्नस्य प्रबन्धे काकतालीयः कस्यचिदेव विषयस्य बाधोजागरस्येति । एतेन बाध्यप्रबन्धोऽवस्थाविशेषः स्वप्नः प्रबन्धबाधकादिबाध्यप्रबन्धान्तोजागरितमित्यपि द्रष्टव्यमित्येकांशे प्रमाणमात्रविप्लवोभवेत् । तथा च न्यायरूढिः प्रेक्षावान्न तत्त्वमधिगच्छेदिति भियेति ।

अस्तु तर्हि गुणगुणिनोरभेदान्नैरात्म्यं क्षणिकज्ञानमात्रपरिशेषादिति चेत उच्यते । अस्ति तावदिह दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थं प्रतिसन्धानं तदिदमेकैकविषयं वा स्यात् समुदायविषयं वा तदतिरिक्त वस्तु विषयं वा वस्त्वननुरोध्याकारविषयं वा अलीकविषयं वा. नाद्यः । नहि यदेव रूपं सएव स्पर्शइति । नच रूपं त्वगिन्द्रियग्राह्यम् अन्धस्यापि नीलादिप्रत्ययप्रसङ्गात् । नचैकमेव वस्तु करणभेदेनान्यथा प्रथतइति युक्तम् अनात्मकत्वप्रसङ्गात भेदाभेदव्यवस्थानुपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः सहि एकदेशतया वा एककालतया वा एककार्य्यतया वा एककारणतया वेति ।

न तावदुपादानरूपैकदेशसम्भवः तयोः प्रतिनियतोपादानत्वात् सम्भवे वा तदेव द्रव्यमिति पर्य्यवसितं विवादेन। नाप्यधिकरणीभूतभूतलाद्याधारतया तत्सम्भवः, चक्षुषा ह्युपलभ्यमाने भूतले रूपविशेषे घटोऽपि चक्षुषैवोपलभ्यमानो रूपविशेषस्तदाधार इति शक्यते निश्चेतुं तयोरधरोत्तरभावेनैकज्ञानसंसर्गित्वात्, तदधिकरणाः स्पर्शादयोऽपीति तु नास्य प्रमाणस्य विषयः, नहि स्पर्शादय श्चाक्षुषे चेतसि चकासति। त्वचोऽयं व्यापार इत्यपि नास्ति तयापि भूतलघटस्पर्शयोराधाराधेयभावप्रतीतेः। न च समुदाययोस्तत् सम्भवः परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात्। एकाधारतायां हि समुदायानुसन्धानं समुदायानुसन्धाने चैकाधारतानुसन्धानसम्भव इति अनवस्था प्रसङ्गाच्च भूतलस्यापि समुदायत्वं किंकृतमित्यनुयोगानिवृत्तेः। अतएव नैककालतया प्रमाणाभावात् भावे वा रासभकरभयोरप्येककालतया समुदायत्वप्रसङ्गः भेदाग्रहस्य प्रकृतेऽप्यसम्भवात्। अतएव नैककार्य्यतयापि उपादेयरूपस्यैककार्य्यस्याभावात्, एकोदकाहरणलक्षणा अर्थक्रिया इत्यपि न युक्तं रूपाद्यतिरिक्तस्य उदकस्यानभ्युपगमात् एकैकस्यानेकाहार्य्यत्वे प्रमाणाभावात् समुदायस्य चासिद्धेः। अतएव नैककारणतयापीति निमित्तमन्तरेण तु समुदायव्यवहारेऽतिप्रसङ्गः। तृतीये न विवादः। नापि चतुर्थः सहि विज्ञाननयमाश्रित्य वा स्यात् द्विचन्द्रादिवद्विसम्वादाद्वा। आद्ये तु

रूपादिषु कः पक्षपातः प्राप्तेरर्थक्रियास्थितेश्च न द्वितीयोऽपि। ते हि रूपादीनामिति चेन्न तेषां किन्तु तस्यैवेति किन्न स्यात् बाधकादिति चेन्न, तावत् क्रमयौगपद्यविरोधो रकारकविरोधो वा बाधकं निषिद्धत्वात् क्षणिकपरमाणुरूपद्रव्येणाक्रान्तेश्च। सम्बन्धाभावइति चेत् असम्बन्धस्तावदस्तु कथं तद्वत् प्रतीयतइति चेत् तेषान्तथोत्पादादिति परिहारोऽस्तु तवैव यथा शरीरस्त्रे तन्नावदिति। रूपादिभिरेव समस्तार्थक्रियासिद्धेः किन्तदति रिक्तद्रव्यकल्पनयेति चेन्न तावन्मात्रेणैव समस्तार्थक्रियासिद्धेः किं रूपादिकल्पनयेत्यस्यापि वाचाटवचसोऽवकाशप्रसङ्गात् प्रतीयमानत्वादिति चेत् तुल्यम् एतेनालोक विषयतापि निरस्ता। अभेदसाधनं बाधकमिति चेत् किन्तत्? सहोपलम्भनियमइति चेन्न समसहोपलम्भनियमस्यासिद्धेः पीतशङ्खोपलम्भादौ श्वेत्यानुपलम्भेऽपि शङ्खोपलम्भात्। नासौ शङ्खः किन्तु शङ्ख इव तैमिरिककेशवदिति चेत् अतोगुणवद्विशेषः यत्तैमिरिककेशाः करतलपरामर्शप्रतिनियतार्थक्रिययोरपायान्नसन्तीति व्यवस्थापयति इह तु तत्सम्भवेऽपिशुभ्रतामात्रानुपलम्भादिति। व्यापकत्वादिति चेत् वस्तुनोर्व्याप्तिरुपलम्भयोर्वा आद्ये न विप्रतिपत्तिः नच व्यापकानुपलब्धिमात्रेण व्याप्यतदुपलब्धी निवर्त्तेते दहनानुपलब्धौ धूमतदुपलब्ध्योरपि निवृत्तिप्रसङ्गात्। तत्रापि वा किन्न परिकल्पयसि धूमइवासौ न धूम इति पावकवत्तानुपलब्धेरिति। तस्मान्न

व्यापकानुपलम्भाद्व्याप्यनिवृत्तिः किन्तु व्यापकनिवृत्तेः सा चात्रासिद्धेति वाच्यं तदेतत् तुल्यं प्रकृतेऽपि, उपलब्धेस्तु व्याप्तिरिहैव भग्ना श्वैत्यानुपलम्भेऽपि शङ्खोपलम्भादित्युक्तम्। स्यादेतत् पीतएवशङ्खः उत्पन्नइति चेन्न पुरुषान्तरेण श्वेतस्यैवोपलब्धेः। नाप्यसमएव सहोपलम्भनियमो हेतुरनैकान्तात्। अभास्वरं रूपं भास्वरेण सह नियमेनोपलभ्यते ततोभिन्नञ्चेति देशाविच्छेदइति चेन्न असिद्धेः देहदेहिभ्यामनैकान्ताच्च। न तयोरविच्छेदानुपलम्भेऽप्युपलम्भादिति चेत्तुल्यं रूपाद्यनुपलम्भेऽपि तद्वतामुपलब्धेः। तथापि न विपर्य्ययः कदापीति चेत्तुल्यं नहि देहानुपलम्भे देह्युपलम्भवद्देह्यनुपलम्भेऽपि देहस्योपलम्भसम्भवः। तव दर्शने प्रतिपत्तिनिष्पत्तिसामग्रीसाहित्यनियमेन सहोपलम्भोवा देशाद्यविच्छेदो वा स्यात् नियमेन विरुद्धधर्म्माध्यासाङ्गिदश्चेति कोविरोधः। धर्म्मविरोधएव कोऽत्रेति चेत् तदुपलम्भेऽप्यनुपलम्भः तदभिधानेऽप्यनभिधानं तन्निषेधेऽप्यनिषेधइत्यादि।

नीलमुत्पलञ्चलतीत्यादौ च व्यावृत्तिभेदनिराकरणपूर्व्वकएव न्यायोऽनुसन्धेयः अन्यथोपाधिभेदात्। अभेदे च धर्म्मधर्म्मिणोर्दूराद्दूरतया ग्रहणे पटुपटुनो कुतः। नच पुरुषभेदेन तथैवान्यस्योत्पादः एकस्य द्वैरूप्याभावात नचान्यान्यएवासौ, एकदेशतया तत्वेन प्रतिसन्धानात्। नच सा भ्रान्ता भिन्नदेशस्य तथाभूतस्य प्रत्यासीदता-

प्यनुपलम्भात्। नच निरालम्बएव तदुपलम्भो,वृक्षादि-देशप्रतिनियमानुपपत्तेः। न चाधिपतिप्रत्ययत्वात्तस्येति युक्तम्; अनुभवानां तद्देशोल्लेखाननुरोधात् उल्लेखे वा सएवालम्बनप्रत्ययः तावन्मात्रानुबन्धित्वादवलम्बनव्यवहारस्य। नच देशोऽस्यालम्बनं नतु वृक्षादिरिति साम्प्रतम् अनुपलब्धविशेषतया देशदेशिनोरविशेषात्। नचदवीयासोऽपि विशेषाः स्फुरन्त्येव नतु निश्चीयन्तइति युक्तम्। नहि योगविमलाञ्जनधौतदृष्टेरन्यस्य ताराव्यूहगतयः प्रतिभान्तीति शक्यं प्रतिपादयितुम्। अनिश्चयानुपपत्तेश्च अनुभूतोह्यात्मा न निश्चीयतइति हेतुर्वाच्यः। वासनानुद्भवइति चेन्न निःशेषविशेषवन्तं धर्म्मिणमुपलभ्य विदूरवर्त्तिनस्तदखिलस्मरणेऽपि अनुभवव्यापारानुसारिनिश्चयानुदयात्। तथापि चानुभवकल्पनायां सर्व्वः सर्व्वदा सर्व्वं जानाति नतु निश्चिनोतीति किन्न स्यात्। भ्रान्तिवशात्तद्विपरीतविशेषनिश्चयेऽनुभूतविशेषानिश्चय इति चेन्न अनुभववैपरीत्यनिश्चयस्य सर्व्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्। यत्र च विपरीतस्याप्यनिश्चयस्तत्र का वार्त्ताप्यया पराचीनैर्भागैरर्वाचीनानां संयोगविभागयोरिति।

अस्तु तर्हि नैरात्म्यम् अनुपलब्धेरिति चेन्न "सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टेर्व्यभिचारतः" दृश्यत्वविशेषणान्नैवमिति चेन्न तदसिद्धेः। परोपगमसिद्धेरदोषइति चेन्न स्वतन्त्रसाधनत्वात्। यदि परः सहसैव नैवमभ्युपगच्छेत्

नूनं साधनमिदं मूर्च्छेत् यदि च पराद्दृष्टिमवधूय दृश्यन्तमभ्युपगच्छेत् एवमपि सम्भवेत् नचैवं शक्यं तस्य तदुपहितरूपत्वादिति संक्षेपः। विस्तरस्त्वसन्तीक्षणिका इति वदूहनीयः। –

अथात्मसद्भावे किम्प्रमाणं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति विकल्पस्य प्राणभृन्मात्रसिद्धत्वात्॥ नचायमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुकोवा अशाब्दत्वादप्रतिक्षेपाच्च, नच लैङ्गिकः अननुसंहितलिङ्गस्यापि स्वप्रत्ययात्। नचस्मृतिरिय मननुभूते तदनुपपत्तेः। अनादिवासना वशादनादिरयमवस्तुकोविकल्पइत्यपि न युक्तं नीलादिविकल्पसाधारण्यात्। इह वासनामुपादायानाश्वासे प्रमाणान्तरेऽपि कः समाश्वासो यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात्। तस्माद्वासनामात्रवादं विहायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यं तच्चाप्तानाप्तशब्दौ वा लिङ्गतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ वेति। तत्र यथा प्रथमसमध्यम प्रकाराभावान्नीलविकल्पश्चरमं कल्पमालम्बते तथाहमिति विकल्पोऽपि तत्राय प्रत्यक्षपृष्ठभावित्वे साक्षादेव सवस्तुकः तदाभासे तु मूलेऽस्य पारम्पर्य्यात् सवस्तुतेति। नच वाह्यप्रत्यक्षनिवृत्ताविव निर्मूलत्वं बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् तत्र स्वसम्बेदनं मूलमिहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्विशेषः। शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधिशरीरेन्द्रियबुद्धितत्समुदायालम्बनत्वेऽति प्रसङ्गात्। स्वस-

स्वभिन्नशरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र कः स्वीयइति वचनीयम्। अनन्यत्वं खलु सर्वभावानां तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते तदा प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात्। अतएव घटादयो न कदाचिदनन्यानुभवितृका इति। न कदाप्यहमास्मदमिति चेत्, एवन्तर्हि त्वन्मतेऽप्यहं प्रत्ययः शरीरादावारोपरूपएव, ततः प्रत्येतुरन्यत्वात्। बुद्धौ मुख्यएवेति चेन्न तस्याः क्रियात्वेनानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्त्तुरहं छिनद्मीतिवदहं जानामीत्यनुभवात् नीलादिप्रत्येतव्याकारवत् प्रतिपत्त्राकारोऽपि। प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति चेत्, तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपत्त्राकारयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् सिद्धं नः समीहितम्। अस्तु स्वोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्रतिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात्। आकारमन्तरेणाकारिणोऽनवभासात् प्रवृत्तिसन्तानान्योबुद्धिसन्तानः प्रतिपत्ता वयं तमालयविज्ञानमाचक्ष्महइति चेत्। अस्तु तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिधनः प्रतिपत्ता स किं सन्तन्यमानज्ञानरूपः तद्विपरीतोवा इति चिन्तावशिष्यते निःशेषिता चासौ प्रागिति।

कः पुनरत्र न्यायः? प्रतिसन्धानं, तथ्यमिदमित्यसिद्धमतथ्यञ्च विरुद्धम्, अविशिष्टमनैकान्तिकमिति चेन्न हेत्वर्थानवबोधात् नहि प्रत्यभिज्ञानमात्रमत्र विवक्षितं, तत् किं, कार्य्य-

कारणयोरेकसन्तानप्रतिनियमः । सोऽपि विरुद्ध इति चेत् एषोऽपि न विवक्षितो नः । कस्तर्हि, पूर्वापरभियामिककर्तृकतया विनियमः । एषोऽपि तासामुपादानोपादेयभावेनाप्युपपद्यत इति चेन्न स्थैर्य्यस्थितौ तदभावात् क्षणिकत्वेऽपि, नैकजातीयत्वे सति, तदुत्पत्तिरेवोपादानोपादेयभावः शिष्याचार्य्यधियामपि तथाभावप्रसङ्गात् । भेदाग्रहे सतीति चेन्न प्रकृतेऽपि तदभावात् । शरीरभेदाग्रहस्तावदस्तीति चेन्न भिन्नजन्मज्ञानाव्याप्तेः अनुपलब्धपितृकेणापि बालेनातिप्रसङ्गात् । घटकपालक्षणयोरतथाभावप्रसङ्गाच्च । एकाधारतया नियम इति चेन्न तस्य वास्तवस्य क्षणिकत्वपक्षेऽपि विषमसमयानां क्षणानामभावात् काल्पनिकस्य त्वतिप्रसञ्जकत्वात् । शरीरवृक्षयोरपि समानदेशताभिमानात् । एतेनाभ्रान्तसमतैकावसायः प्रकृतिविक्रिये ततो हेतुफलस्योपादानोपादेयलक्षणमिति निरस्तम् ।

काष्ठस्य तु प्रकृतेर्विकृतिरङ्गार इति कुतो निश्चितं भवता यावता वह्नेरेवायं विकारः किन्न स्यात् । वह्निसम्बन्धिकाष्ठादेव तदुत्पत्तेरिति चेन्न काष्ठसम्बन्धेन वह्नेरेव तदुत्पत्तिरित्यपि किन्न कल्प्यते । पार्थिवं पार्थिवोपादानमिति निश्चयादिति चेत् कुत एतत्, स्वभागेष्वलक्षणेषु तथा दर्शनादिति चेत्, एतदपि कुतः अभ्रान्तसमतैकावसायादिति चेत् । अथ केयं समता नाम यदि साजात्यं

(९)

सादेश्यं वा तत् प्राङ्निरस्तम् एकसन्तानत्वञ्चेत्तदपि तदुत्पत्तिमात्रञ्चेत् निमित्तनैमित्तिकयोरपि तथाभावप्रसङ्गः। उपादानोपादेयभावश्चेत् कथं तेनैव तदवस्थाप्येत/तज्ज्ञानेषु तत्प्रतिसन्धानमेवोपादानोपादेय लक्षणमिति चेन्न आत्माश्रयप्रसङ्गात्। तद्योग्यतेति चेत् सैव केति चिन्त्यं शक्तिविशेषइति चेत्, स तावन्न प्रतिक्षणनियतः यथा हि तेन तत्कर्त्तव्यं तथा तादृशापि तत् कर्त्तव्यमित्यपि नियमएव अन्यथा तेन तत् कृतमित्यपि न निश्चीयेत क्षणस्य दुरुन्नेयत्वात्। तथा च निरीहं जगज्जायेत आकस्मिकञ्च कार्य्यस्य तादृशत्वमापद्येत तथा च न नियमउपपद्यते नापि प्रतिसन्ताननियतो विशेषाभावात्। अस्तु वैजात्यमिति चेन्न अनुपलब्धिबाधितत्वात्, नहि शिष्याचार्य्य नीलधियोर्मात्रयापि जातिकृतं विशेषमुपलभामहे। अदृश्यत्वादयमदोषइति चेन्न दृश्यसमवायिन्याजातेरदृश्यत्वानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा धूमादावपि अवकाशप्रसङ्गात्। तथाचावान्तरधूमएव वह्नेः कार्य्यः स्यात् इति शङ्काकलङ्कितत्वात् न च धूमसामान्यमग्निङ्गमयेत्। एवमेतदाद्यस्येव तथाभावादिति चेन्न तत्रापि शङ्कायास्तदवस्थत्वात्। तस्मात् कारणस्य वैजात्ये प्रमाणसिद्धे कार्य्यस्य सौसादृश्येप्यवान्तर जातिभेदः कल्प्यते हेतुवैजात्यस्य फलवैजात्यं प्रति प्रयोजकत्वात् अप्रयोजकत्वे तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। कारणसाजात्येऽपि कार्य्यस्य वैजात्यं सहकारिवैजात्ये पर्य्यव-

स्यतीति युक्तमुत्पश्यामः । अन्यथा प्रकृते परलोकोऽपि न सिद्ध्येत् अचेतनोपादानकमपि ज्ञानमवान्तरजातीयं स्यात्। अचेतनमप्यवान्तरजातीयमुपादानं स्यात् दृश्यजात्यभेदेऽपि किञ्चिदेव निमित्तं भविष्यतीति शङ्कायाः समुत्थापयितुं शक्यत्वादिति ।

अस्तु तर्हि सहकारिभेदान्नियमइति चेत् सएवैकः कर्त्तेति गीयते अथैकएव कर्त्ता नतु तादृक् सहकारिपरम्परेति कुतोविशेषादिति चेन्न तत्कर्तृकत्वं भिन्नकर्तृकेभ्यो व्यावर्त्तते नतु तादृक् सहकारित्वमित्यतोविशेषात् । कुतश्चिदेवमपि स्यादिति चेन्ननु सएव विशेषश्चिन्त्यते नच तत्स्वभावत्वं वा तज्जातीयत्वं वा तत्सहकारित्वं वा तादृक्सहकारित्वं वेत्यतोनातिरिच्यते । तत्र प्रथमोऽसम्भवी द्वितीयोऽतिप्रसञ्जकः । चतुर्थे नियामकाभावः तृतीयएव परिशिष्यते गत्यन्तराभावादिति । अथवा सम्भवन्नपि नायमुपाधिः तत्र तावन्मात्रस्यानिबन्धनत्वात्। तथाहि सर्वज्ञः सप्रत्ययानेककर्तृकतया प्रतिसन्धत्ते न वा आद्ये तत्प्रतिसन्धानादेव प्रतिसन्धातुरेकत्वं सिद्धं ज्ञानाद्भेदश्च धियामस्थैर्य्यस्य सर्वैरेव प्रतीतेः प्रतिसन्धातुः क्षणिकतायाः सर्वज्ञेनाप्यनाकलनात्। अथ न प्रतिसन्धत्ते न तर्हि कार्य्यकारणभावमात्रनिबन्धनं प्रतिसन्धानम् । नह्यस्ति सम्भवो यदन्वयेऽपि यस्यानन्वय स्तत्तावन्मात्रनिबन्धनमिति प्रतिसन्धत्ते न सत्यं तत्प्रतिसन्धानमतोन तावन्मात्रानेककर्तृसिद्धिरिति चेत् तत् किं

सर्वज्ञस्यापि विपर्य्ययः। आहार्य्योन दोषावहइति चेत् निबन्धनाभेदेऽपि कथमेक आहार्य्योऽन्यस्तु स्वरसवाहीति वाच्यं, भेददर्शनादर्शनाभ्यामिति चेन्न प्रवृत्तिविज्ञानानां भेदस्यासर्वज्ञैरपि दर्शनात्। विषया एव भिन्नाः प्रतिभान्ति न बुद्धयइति चेन्न आसामपि भेदनिश्चयात् विषयभेदाप्रथनेऽपि ज्ञानाभ्यासदर्शनात्। यदि च भेदग्रहेपि बुद्धिमात्रेण तदग्रहोऽभेदारोप उपयुज्यते। पार्थिवतया वृक्षात् काष्ठं काष्ठादङ्गार स्ततोभस्माप्यभेदेन प्रतिसन्धीयेत नचैवम्।

स्यादेतदालयभेदाग्रहात् प्रतिसन्धानमिति चेन्न सह्यहमास्पदं प्रवृत्तिसन्तानादन्यएव वा स्यात्तदन्तःपातिकादाचित्कानेकाहं प्रत्ययरूपोवा। न तावदाद्यः नह्यहमहमिकयामिथः स्वतन्त्रं सन्तानद्वयमनुभूयते, सत्यपि वा परस्परमनुपादानोपादेयस्वभावान्न परस्पर प्रत्याकलितार्थानुसन्धानबन्धः तथात्वे वा चैत्रमैत्रादिष्वपि प्रसङ्गः। उभयोर्वाभयोपादानत्वे एकमप्यनेकाश्रयमिति किमपराद्धमवयवि संयोगादिभिः। न चालयविज्ञानोपात्तं प्रवृत्तिविज्ञानं न किञ्चिदुपादत्तइति युक्तं तथात्वे निमित्ततामपि न यायादुपादानत्वव्याप्तत्वान्निमित्ततायाः अन्यथा निमित्ततामात्रमुपगम्यैकस्य निवृत्तौ सर्वं सन्तानोच्छेदः अविशेषात्। ओमिति ब्रुवतश्चरमक्षणानामकिञ्चित्करणे शक्तिविरहेतरसत्त्वप्रसङ्गः। तथा च तत्पूर्वक्षणानामपीत्यनेन विपर्य्यये-

णाकिञ्चित्करं जन्मदापद्येतेति साधुकार्य्यकारणभावः प्रतिसन्धाननिबन्धनसमन्वितः स्यात्। तस्मादन्यदेव निमित्तं किञ्चिदुपाददीत तथा च न प्रतिसन्धानमपूर्वानन्तसन्तानप्रवृत्तिश्च प्रसज्येत एवञ्च

अशक्तिरनुपादानादन्यदानादनन्तता।

मिथो न प्रतिसन्धिश्च सङ्करेऽनेकसंश्रितिरिति संग्रहः।

नापि द्वितीयः तस्यापि भेदाग्रहः स्वरूपतो वा स्यात् विषयतो वा स्यात्। आद्ये हि पूर्वाहमिति प्रत्ययमात्राद्वा प्रवृत्तिज्ञानेभ्योऽपि वा न तावदाद्यः अहमित्यज्ञासिषम् अहमिति जानामि अहमिति ज्ञास्यामीति त्रैकाल्योल्लेखस्य भेदनिश्चयमन्तरेणानुपपत्तेः कथञ्चिदुपपत्तौ तदर्थस्यैव प्रतिसन्धिरुच्छितो न प्रवृत्तिविज्ञानार्थानामपि। नच तेभ्योऽपि भेदाग्रहइति चोक्तमेव। नापि विषयतः सहि स्वाकारो वा वस्त्वन्तरं वा अलीकं वेति। नाद्योदूषितत्वात् न द्वितीयः स्वयमभ्युपगमात् योऽभ्युपगच्छेत् सोऽपि विरुद्धधर्म्माध्यासाद्भेदमिच्छेत् तन्निवृत्तौ च तस्य निवृत्तिम्। न तृतीयः अहमिति विकल्पस्य सवस्तुकतायाः प्रागेव प्रतिपादनात् अवस्तुकत्वेऽपि न तत्र प्रकृतोपयोगिभेदाग्रहसम्भवः सदसदारोपितसत्त्वारोपितासत्त्वव्याधिकरणव्यपदेश्यभेदेन षड्विधस्यापि भेदस्याग्रहो अभेदारोपौपयिकतया न तत्र सम्भवतीत्युक्तत्वादिति। अथवा इहानुभवः कालान्तरभाविनीं स्मृतिं जनयेत् तज्जनितो वा संस्कारः सोऽप्यतीन्द्रियः

प्रत्यक्षसिद्धो वा अतीन्द्रियोऽपि तावत्कालावस्थायी सन्तन्यमानो वा अध्यक्षसिद्धोऽपि तदुत्तरबुद्धिधारारूपः तदन्यो वा तद्विशेषो वा विशेषोऽप्यनुभवप्रभवत्वमात्रं वा अनुभवितृसन्तानवैजात्यं वेति। तत्र न प्रथमः। अनुत्पन्नानन्वयध्वस्तयोरविशेषात् नापि दृश्योऽन्यः तस्यानुपलब्धिबाधितत्वात् नाप्यनुभवप्रभवत्वमात्रं विशेषः नहि कर्म्मकरकरोपनीतमेव वीजं क्षितिमासाद्याङ्कुरं कुरुते नतु प्रमादपतितं तथा नीलाद्यनुभवप्रभवसन्तानः पीतानुभवेनैवोपनीयतां नीलाद्यनुभवेनैव वेति न कश्चिद्विशेषः। एवञ्चाननुभूतेऽपि स्मरणप्रसङ्गो नवानुभूतेऽपीति। शालिप्रभवस्य वीजस्य शालित्वप्रतिसन्धानवन्नियम इतिचेन्न क्षीरजम्बूरसपायिनीलधवलकलरवजनितविपरीतपारावतवदनियमदर्शनेन तस्याप्रयोजकत्वात् वैजात्यन्तु विशेषो भवेत् यथा क्षीरावसेकादम्लत्वं परिहृत्य माधुर्य्यमुपादायानुवर्त्तमानामलकी कालान्तरेऽपि माधुर्य्यमुन्मीलयति लाक्षारसावसेकाद्वा धवलिमानमपहाय रक्ततामुपादायानुवर्त्तमानं कार्पासवीजं कुसुमेषु रक्तताम्। नचैवं प्रकृतेऽपि जयाकुसुमाद्युपधानसन्निधानेपि तद्रूपतामनादाय धवलिमानमेव सन्तन्वानस्य स्फटिकस्येव ज्ञानस्य विषयोपरागमपगमय्य चिद्रूपतामात्रेणानुवृत्तेः सर्व्वाकारत्वमेव सर्व्वज्ञानानां किन्तु कश्चिदाकारः पटुरन्ये त्वपटवइति तु स्वदर्शनश्रद्धावतो विरुद्धधर्म्माध्यासादपि न भीः। नहि सएव पटुरपटुश्चेति सम्भवति नच स्वसम्विदिति रूपस्या-

पाटवार्थं पश्यामः। निराकारपक्षेऽपि यावानर्थो बुद्धि-विषयः तावति स्फुटैव सा। यत्र तु अस्फुटा नासौ तद्विषयः तथात्वे वा विषयेतरव्यवस्था न स्यात् सांशे त्वयुक्तमेतदिति दर्शितं प्राक् तस्मादतीन्द्रियः संस्कारः परिशिष्यते। स च न सन्तन्यमान स्तत्रैव स्मृत्यादिप्रसङ्गे प्रवृत्तिसन्ताने फलानवकाशप्रसङ्गात् अन्यत्र संस्कारेणान्यत्र फलेऽतिप्रसङ्गात् परस्परयैकोपादानतानियमे संस्कारान्तर सन्तानेऽपि स्मृतिप्रसङ्गात्। तस्मात् स्वोपादानएवस्मृतिं करोतीति गत्यन्तराभावादापाततित्तमप्युपेयमेव। तथाच स्मृतेः कालान्तरसम्बन्धात् संस्कारतदुपादानयोः स्थैर्य्यमयत्नसिद्धमभ्युपगन्तव्यञ्चेति। एतेन धर्म्माधर्म्मलक्षणोऽपि संस्कारो व्याख्यातः तथाच योयः संस्कारः क्वचित् सन्ताने आहितः स तत्रैव फलदानयोग्यो नान्यत्रेत्यादिनिरस्तम् अतिरिक्तसंस्कारपक्षे हेतोर्व्यधिकरणत्वात् विशेष लक्षणस्य च स्वरूपासिद्धत्वात् अविशिष्टोत्तरकार्य्यप्रवाहमात्रस्य च विरुद्धत्वादिति। —

नचातीन्द्रियोऽपि संस्कारः सौगतनये सम्भवति तस्य पारोक्ष्यानुपपत्तेः अज्ञानत्वे ज्ञानोपादानकत्वायोगात् सन्तानान्तरत्वेन ज्ञानस्यापि पारोक्ष्ये तदन्तःपातिनः स्मृतिसुखादेरपि तथाभावप्रसङ्गादिति तदिदमुक्तरूपं प्रतिसन्धानं निमित्तवत्तया व्याप्त मनिमित्तकत्वे नियमानुपपत्ते स्तच्चानेककर्तृकत्वे नास्तीति व्यापकानुपलब्ध्या विपक्षा-

न्निवर्त्तमानं तत् निमित्तवत्येककार्य्यकत्वे विश्वास्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः। एवं सति चान्वयेऽपि नर्त्तकीभ्रूलताक्षेपादौ द्रष्टव्यः सैव हि भ्रूलता तएव वा परमाणवः प्रतिसन्धीयमाना नाज्ञाननिमित्तत्वेनावस्थिता। विरुद्धधर्म्मविरहिविषयत्वेन तु विशेषणीयमत्र प्रतिसन्धानमन्यथा यएव बालस्त्वया दृष्टः सएव युवा मया दृश्यतइत्यनेनानैकान्तात्। ननु सिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् सैवं देहत्वभूतत्वमूर्त्तत्वरूपादिमत्त्वादिभ्यः, नच भूतानां समुदायपर्य्यवसितं चैतन्यं प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्व्वपूर्व्वानुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात्। नच प्रकर्षपर्य्यवसितं करचरणाद्यवयवविगमे तदनुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात्, देहस्य चेतनत्वे बालस्य प्रथममप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छाद्वेषावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इष्टाभ्युपायताप्रतिसन्धानं विना चेच्छानुपपत्तेः। इह जन्मन्यननुभूतस्य प्रतिबन्धस्यास्मृतौ प्रतिसन्धाना योगात् जन्मान्तरानुभूते चानुभवितरि, भस्मसाद्भूते अन्येन स्मरणा योगात् अनुभवादीनां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्य्यकारणभावस्य इहैव जन्मनि निश्चितत्वात् तथाच तदभावे तदभावस्य सुलभत्वात् [redacted]। अतएव नेन्द्रियाणि चेतयन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाच्च। नच मनस्तथा तस्य करणत्वेनैवानुमानादिति प्रतिबन्धसिद्धिः परदेहात्मसिद्धिश्च अनादिश्चासौ वीतरागजन्मादर्शनात्, अनन्तश्च सतोऽनादित्वात्, द्रव्यञ्च समवायिकारणत्वात्, विभुश्च नित्यद्रव्यत्वे

सत्यमूर्त्तत्वात्, अमूर्त्तस्य निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियस्य नित्य द्रव्यत्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षधर्म्माश्रयत्वाच्च। तर्काश्चात्र भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्व्वदैवाप्रवृत्तिप्रसङ्गः। सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः। अद्रव्यत्वे निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्रसङ्गः। अद्रव्यत्वे निर्गुणत्व प्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्रसङ्गः। नच संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात् क्रियाद्वारकस्य तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात्। मूर्त्तत्वे नित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्म्मानाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवतश्चारम्भकत्वप्रसङ्गः सक्रियत्वे मूर्त्तत्व प्रसङ्ग इति शास्त्रार्थसंग्रहः।" अणुरेवासौ विज्ञानासमवायिकारण संयोगाधारत्वात् मनोवत् अणोरणीयांसमणोरपीति बाधविरोधाविति कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वासिद्धेः तत्संयोगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु महतोऽपि महीयांसमिति प्रथमपदमपहाय उपन्यस्तस्तद्दलमनेन।

स्यादेतत् सिद्धोऽप्ययमीदृशो हेय एव, आत्मदर्शी हि तदुपकारिणि रज्यते तदपकारिणञ्च द्वेष्टि रागद्वेषौ मूलं संसारस्य यस्तु न तं पश्येत् नासौ तदुपकारापकारिणमपि ततो न रज्येत न द्विष्यात् न संसरेदिति जाङ्गलिकेन नैर्वि-वम्य मुमुक्षुणापि नैरात्म्यमेव भावनीयमिति चेन्न अनात्मदर्शिनो मुमुक्षुत्वव्याघातात्। नह्यात्मानमप्रति सन्धाय कश्चन दुःखं हातुमिच्छेत् सुखं वाप्तुम्। यमा स्वर्गापवर्ग-

फलभागिना भवितव्यमित्यभिप्रायस्य यावदभियोगमनुवृत्तेः अननुवृत्तावभियोगनिवृत्तौ फलासिद्धेः । इयञ्च नैरात्म्यदृष्टिर्नास्तिक्यं द्रढयेत् तच्च प्रबलविषयतृष्णासंप्लुतमननुसरन्तं प्रसुवीत । नचेदेवं कुतो यावज्जीवेत् सुखं जीवेदित्यादयो निःशङ्कप्रलापाः । यत्तूक्तमुपकारिणि रज्येदपकारिणि द्विष्यादिति तदेवमेतत् योहि मोक्षमुपकारं मनुते स तद्धेतौ रक्तस्तमुपाददान स्तत्परिपन्थिनं द्वेषादलं प्रत्ययाद्वा परिहरन्नेव समीहितं समासादयेन्नतु विपर्य्ययात् यश्च भोगः सोऽपि तथेत्यनुकूलमेव प्रतिकूलत्वेन गृहीतं मन्दैः । अन्यत्राप्यनुरज्येदन्यत्रापि द्विष्यादिति तु न दृष्टं गोवैद्यकेऽपीति । तथापि दुःख हेतुत्वादिन्द्रियादिवदसौ हीयतामिति चेत् यादृशो दुःखहेतु स्तादृशो हेयएव सोपाधिस्तथा, निरुपाधिरपि हीयतामिति चेत् अशक्यत्वान्निष्प्रयोजनकत्वाच्च । नहि तस्य हानं विनाशो नित्यत्वात्, नापि विप्रयोगोव्यापकत्वात्, नाप्यप्रतिपत्तिः यथा यथा तदर्थं यत्न स्तथा प्रतिपत्तेः प्रत्यापत्तेः उपेक्ष्यत इति चेत् क्षतैवैतावन्तं कालमुपेक्षा तथापि तत्र ज्ञानासिद्धेः निष्प्रयोजनञ्चैतत् । सोपाधेर्हि विनाशो दुःखहानाय निरुपाधेस्तु किमर्थम् । पुनः सोपाधिशङ्कयेति चेन्न वीजाभावात् कुतः पुनरुपादेयः । तथा सति भावनाक्रमेण निःश्रेयस सिद्धेः किमस्योपादानं, विवेकः कुत अनात्मनः शरीरादेः, किं पुनरत्र प्रमाणं न्याय आम्नायश्च, शरीरमेव हि तावन्मूर्द्धाभिषिक्तमनात्मानं मन्य-

मानस्य तदुपादाय तदनुकूलत्रैलोक्यविषया तृष्णा विजृम्भते तथा च तत् प्रतिकूलविषये द्वेषः । नचैतत् केवलात्मदर्शिनः सम्भवति निरुपाधेः पुत्रवित्तलोभाभावात् तैरनुपकार्य्यत्वात् छेदक्लेददाहशोषाद्यनुपपत्तेः, विधिनिषेधानधिकाराच्च जन्मजातिवयोवित्तसंस्काराद्यग्रहेण ततः प्रवृत्तेः। ततोऽनात्मन्यात्मग्रहोनिदानं संसारस्य, मिथ्याज्ञानञ्च तत्त्वज्ञानान्निवर्त्तते। तच्च श्रवणमननादि क्रमेणोत्पद्यते कारणनिवृत्तौ च कार्य्यं न जायते, उत्पन्नश्च धर्माधर्मप्रचयोभोगेन क्षीयते इति न्यायार्थसारसंक्षेपः। आम्नायसारसंक्षेपस्तु अशरीरं वावसन्तम् इत्यादि । तदप्रामाण्यं प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धान्तभेद तत्त्वोपदेशपौनःपुन्येष्वमृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः इति चेन्न सतात्पर्य्यकत्वात् निष्प्रपञ्च आत्मा ज्ञेयोमुमुक्षुभिरिति तात्पर्य्यं प्रपञ्च मिथ्यात्वश्रुतीनां। आत्मनएवैकस्य ज्ञानमपवर्गसाधनमिति अद्वैत श्रुतीनां। दुरूहोऽयमिति पौनःपुन्यश्रुतीनां। वहिःसङ्कल्पत्यागो निष्कलत्वश्रुतीनां, आत्मैवोपादेय इत्यात्मश्रुतीनाम्, गारुड़वदनुष्ठाने तात्पर्य्यं प्रकृत्यादिश्रुतीनां, तन्मूलानाञ्च सांख्यादिदर्शनानाञ्चेति नियम। अन्यथा "जैमिनिर्यदि वेदज्ञः कपिलोनेति का प्रमा। उभौ च यदि वेदज्ञौ व्याख्याभेदस्तु किं कृतः"। प्रामाण्यन्तु तस्य कुतइति चेन्न आप्तोक्तत्वात् तदसिद्धमिति चेन्न विश्वस्य कर्त्तुरनुमानसिद्धत्वात्। विवादाध्यासितकर्तृकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् इति विशेषविरुद्धोऽयं हेतुरिति

चेन्न विरोधिविशेषाप्रतीतौ विरोधस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् तत्प्रतीतौ वा सहोपलम्भनियमेन विरोधस्य बाधितत्वात् सर्व्वथैवाप्रतीतस्यापि न्यायगोचरत्वमपि कथमिति चेन्न स्वार्थानुमानसिद्धत्वात्। ततोऽपि कथं सिध्यतीति चेत् अप्रतीतप्रत्यायकं प्रमाणं नत्वप्रतीतेन विरोधः शक्यनिश्चयद्व्यतीविशेषात्। का पुनरत्रानुमानस्यैवं भूतप्रत्यायने शक्तिरिति चेत् आकाङ्क्षानुपपत्तिनियमभेदेन त्रिविधः सम्बन्धः तत्राकाङ्क्षानियमाभ्यामन्वयी अनुपपत्तिनियमाभ्यां व्यतिरेकीति विभागः। अस्तु तर्हि सत्प्रतिपक्षत्वं शरीराजन्यत्वादिति चेन्न असमर्थविशेषणत्वेनासिद्धभेदस्यातुल्यबलत्वात्। असिद्धिपरिहारेण विशेषणं समर्थमिति चेन्न एकामसिद्धिं परिहरतोद्वितीयापत्तेः अन्यथा विवादाध्यासितं नादृष्टहेतुकं शरीराजन्यत्वादित्यनेनापि जन्यत्वस्य सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गात्। तर्हि तर्कापरिशुद्धिरस्तु शरीरनिवृत्तौ बुद्धिनिवृत्तेः। बुद्धिनित्यत्वे शरीरानुपयोगात् प्रयत्न नित्यतायां ज्ञानेच्छानुपयोगादिति चेन्न प्रयत्नस्य द्विधर्म्मकत्वात् सहिज्ञानकार्य्यौ ज्ञानैकविषयकश्च कर्तृत्वं तत्र कार्य्यत्वनिवृत्तौ कारणतया ज्ञानं मापेक्षिष्ट विषयार्थन्तु तदपेक्षा केन वार्य्यते। नच तस्य स्वरूपेण विषयप्रवणत्वं ज्ञानत्वप्रसङ्गात्। अयमेव हि ज्ञानात् प्रयत्नस्य भेदो यदयमर्थाप्रवणइति। नच निर्विषयएवास्त्विति वाच्यम् अकारणत्वप्रसङ्गात्। तथा च सोप्येकः कथं सिद्धेत् मासैत्सीदिति चेन्न तत्र साधनस्य निर्द्दोषत्वात् दोषे वा सएव बाधः

सर्वविषयत्वात्तस्य किं विषयनियमार्थेन ज्ञानेनेति चेत् तस्य स्वरूपेणार्थप्रवणत्वाभावात् भावे वा ज्ञानत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्। जीवनपूर्वप्रयत्नवद्विषय व्यवस्था भविष्यतीति चेन्न तस्य जात्यन्तरत्वात् एकजातीयत्वे तस्यापीच्छापूर्वकत्वप्रसङ्गात्। इच्छाया वा तत्कारणत्वं न स्यात् तामन्तरेणापि तज्जातीयस्योत्पत्तेः। तस्मात् कृतिजातीयस्य ज्ञानेच्छाभ्यामेव विषयव्यवस्था स च साधयितुमिष्टइति। तार्किकगर्ववाहस्त्वाह ननु सपक्षविपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रस्य शतशः प्रवृत्तावपि व्यभिचारोपलम्भात्तल्लक्षणस्यानुपलब्धव्यभिचारस्यापि तथाभावसम्भावनाक्रान्तत्वाल्लक्षणान्तरं प्रतिबन्धस्य वक्तुमुचितम्। तत्र उपाधिविरहो वा स्यात् तदुत्पत्तिर्वा विपक्षबाधकं वेति संक्षेपः। तत्र न प्रथमः अदृष्टोपाध्यभावनिश्चये अभ्युपायाभावात् दृष्टेनैवोपाधिना भवितव्यमिति नियमानुपपत्तेः। नापि द्वितीयः साह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयेत। तौ च दृश्यशरीरवच्चेतननिष्ठौ वा स्याताम् उपाधिविधुरदृश्यादृश्यसाधारणचेतननिष्ठौ वा। न प्रथमः विटपादौ व्यभिचारात् प्रकृतासिद्धेश्च। न द्वितीयः घटादिकार्य्यव्यतिरेकसमये तत्प्रयोजक कुलालादिव्यतिरेकवददृश्य चेतन मात्रव्यतिरेकस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्। नहि कुलालादिदृश्यव्यतिरेके तस्यावश्यं व्यतिरेकोविटपादावपि तथाभावप्रसङ्गात्। तर्हि सन्तानानां तवानुमान मपि कथं कुम्भकारव्यतिरेके दृश्यादृश्यसाधारणचिन्मात्र-

व्यतिरेकासिद्धिवत् स्वचित्तव्यतिरेकेऽपि कार्य्यं प्रतिचिन्ताद्य-व्यतिरेकासिद्धेरिति चेन्न वादान्तरत्वात् यदापि तत्प्रस्तावः तदापि स्वदेहे स्वपरसान्तानसाधारण चिन्ताचाविनिर्भाग-वृत्तिदृष्टस्वदेहमात्रस्यैव प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्य्यं प्रतिकारणत्वप्रतीतेः परचित्तस्यापि कारणत्वं प्रतीयतइति । नापि तृतीयः क्षिपक्षे बाधकाभावात् देशकालनियमादीनां स्वकारणायत्त सन्निधिना कादाचित्केन प्रतिनियतशक्तिना कारणेनाचेतनेनाप्युपपत्तेरिति उक्तानोल्लपितमेतत् कार्य्यचयस्याप्युपपत्तेः । तथाहि चत्वारोहि जगति भावाभवन्ति विरोधी वहिर्वृत्तिः सहवृत्तिरन्तर्वृत्तिश्चेति ननु पञ्चमः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यः विरोधाविरोधयोः साहित्यासाहित्ययोराधिक्यानाधिक्ययोः परस्परनिषेधरूपत्वात् । तत्र द्वयमत्र सापाधित्वेन शङ्कनीयम् अकार्य्यस्यैवाकार्य्यस्यापि वा सकर्त्तृकत्वप्रसङ्गात् । नचेदमिष्टम् अकार्य्यस्य कारकवत्ताभावेण सहज विरोधे कारकविशेषस्य कर्त्तुरनवकाशात् । नापि तृतीयः तुल्ययोग क्षेमयोरविशेषात् व्यभिचारशङ्कानाधायकत्वाच्च । चतुर्थस्तु स्यात् सोऽपि न शरीरान्तर्भूतवृत्तिः चेष्टमानशरीरहेतुकस्यापि कस्यचिदचेतनपर्वकत्वप्रसङ्गात् । नचेदमिष्टं चेष्टाचेतनयोरविनाभाव भङ्गप्रसङ्गात् । नापि सहवृत्तिः देहस्यानुपाधित्वे तस्यानुपाधित्वात् तयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् अतथाभावे सहवृत्तिनियमानुपपत्तेः । शरीरस्य च नोपाधित्वं कर्तृव्यापकत्वात्

तत्कार्य्यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात्। नाप्यायतनतया तथा-भावो भोगोपाधित्वात्। नाप्युपकरणप्रापकतया साक्षात् प्रयत्नानधिष्ठेयता उपाधित्वात् अन्यथापि तत्प्राप्तेरिति। नाप्यधिकवृत्तिः शरीरविनाकृतस्य कर्त्तुः स्वयमनभ्युपग-मात्।

अस्तु पाक्षिकोऽभ्युपगमः तेन न कार्य्यत्वमात्रात् कर्त्तृ-मत्त्वसिद्धिः शङ्कितोपाधित्वात्। नचोपाधेरेव तत्सिद्धिः तस्य स्वयं सन्दिग्धासिद्धत्वादिति चेत् उभयथाप्यशरीरिकर्त्तृव्य-वस्थितिनियमात्। किन्तु कथञ्चिदुपाधिमादाय स व्यव तिष्ठतां यद्वा कार्य्यत्वमेवेति सन्देहः परिशिष्यते गत्यन्तरा-भावात् सोऽपि निवार्य्यते। न तावदिह व्यतिरेकेणानित्य-ज्ञानसम्भवः तयोः कार्य्यकारणभावनिश्चयात् ततो नित्यम-वेत् ततः सर्वविषयञ्च नियतविषयताया अनित्यत्वेन व्याप-नात् विषयनियमस्य सामग्रीशक्तिसमवधानाधीनतया नि-त्यात्तस्याः स्वव्याप्यमुपादाय निवर्त्तमानाया अनित्ये वि-श्रामात् सर्वगोचरे च ज्ञाने सिद्धे चिकीर्षाप्रयत्नयोरपि तथाभावः तदेकविषयत्वात्तयोः। तथा च कञ्चिदुपाधिमा-दायाशरीरपूर्वकमपि किञ्चिदेव कार्य्यं कर्त्तृपूर्वकं भविष्य-तीति शङ्कापिशाच्याः क्वावकाशः। एवमन्यत्राप्यनया दिशो-पाधिशङ्का निराकरणीयेति निरुपाधिसम्बन्धसिद्धिः। विप-क्षसम्भवे च साधनप्रयुक्तसाध्यसद्भावसिद्धौ साध्याभावप्रयुक्त-साधनाभावलक्षणस्य व्यतिरेकस्यापि सिद्धेर्न तदर्थम् पृथ-

गपेक्षेति। द्वितीयेऽपि श्रवणसम्पुटमवधाय कलकलस्त्यज्यताम्। तथाहि दण्डादिषूदासीनेषु दृश्योऽदृश्योवा कारकव्यापाराविनिर्भागवृत्तिश्चेतनो निवृत्तो न वेति त्वमेव प्रष्टव्यः। नचेत् कुतः कारणाद्यदासते निवृत्तश्चेत् कथमदृश्य व्यतिरेक संशयः तथापि दृश्यास्यन्वयः तादृशस्य व्यतिरेकोऽप्युपयुज्यत इति चेत् कोऽत्र विप्रतिपद्यते कारकप्रयोक्तुरुभयत्रापि तुल्यत्वात्। देही तादृशइति चेत् कोऽस्यार्थः किं देह द्वारैव कारकाणि प्रयुङ्क्ते चेतनः आहो देहं प्रजुञ्जानएवेति। न पूर्व्वः देहस्यापि कारकतया देहान्तरप्रयोज्यतायामनवस्थापातात्। न द्वितीयः विषशकलचालनादौ व्यभिचारात्। देहं धारयन्निति चेत् सोऽयं देहोधार्य्यः किं कारकतया तत्कारकान्तरप्रयोगार्थम् अथ स्वकर्म्मोपात्ततामात्रेण। प्रथमे न विवादः देहस्य क्वचित् कार्य्यकारणतयाधिष्ठाननियमात् यत्रापि न तत्कारकं तत्रापि तदधिष्ठेयमिति तु कश्चेतनोऽभिदध्यात्। द्वितीयेऽपि यः साक्षादधिष्ठातुमशक्तः स साक्षादधिष्ठेयमुपादाय तत्प्रजुञ्जीत नत्वेकस्य साक्षादधिष्ठानयोग्यम् अन्यस्यापि तथेति नियमः देहएव व्यभिचारात् तृतीये त्वजागलस्तनकल्पः कार्योनोपयुङ्क्तां स्वविवेचने स्वन्निवेशयति तत् यथा धूममात्रं प्रति तार्णदहनान्वयव्यतिरेकयोरालोकवर्त्तेति। यदि चाकारकस्य तत्प्रयोगद्वारकस्यापि देहस्यावश्यमपेक्षा स्यात् यएव कुलालकायवान् घटस्य कर्त्ता सएव करभशरीरवा-

नपि दण्डादीन् प्रयुञ्जीत। न खलु स्वकर्म्मोपात्ततामात्रेण करभकुम्भकार शरीरयोः कश्चिद्विशेषः। कार्य्यविशेषे कायविशेषोऽनुपयोग्यप्यपेक्षणीयइति चेत् तच्च कार्य्येऽनुपयुक्तश्चावश्यापेक्षणीयश्चेति व्याघातः। अव्याघाते वा कुम्भे कर्त्तव्ये करभशरीरमप्यवश्यमपेक्षणीयमविशेषादिति तस्मात् सन्दंशवदयः पिण्डवत् कारकप्रयोजकतयैव शरीराधिष्ठाननियमो नतु शरीरत्वेनैव नच शरीरस्य सर्वत्र कारकत्वं प्रयोजकत्वं वेति। एवन्तर्हि न प्रतिनियतदेहाधिष्ठातृसिद्धिः अङ्कुरादिकारकाधिष्ठातृसिद्धिरितिचेन्न वादान्तरत्वात् यदापि तत्प्रस्तावः तदापि न कार्य्यमात्रेण कारकाधिष्ठानमात्रेण वा तदनुमानं ततः कर्तृमात्रसिद्धेः किन्तु हर्षभयशोकस्मितादिलिङ्गैः स्वात्मनीव तैर्भोक्तुरनुमानमिति न किञ्चिदेतत्। तृतीयेऽपीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य न्यायानुसारैः श्रूयताम् इह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यनाम यत् कारकचक्रमवधीर्य्यात्मान मासादयेदित्यविवादं तच्च सर्वञ्चेतनोपहितमर्य्यादम् अन्यथा तल्लक्षणव्यवस्थानुपपत्तेः। तथाहि आधेयाधारकोपहितमर्य्यादमधिकरणस्य रूपमाधारत्वात्। अपनेयापगन्तृकारकोपहितञ्च रूपमपादानस्य तदवधित्वात्। करणी भूतकर्म्मोपहितञ्च रूपं सम्प्रदानस्य तदभिप्रेतत्वात्। कारणोपहितञ्च रूपं कर्म्मणः तद्व्याप्यत्वात्। कर्तृपहितञ्च रूपं करणस्य साक्षात्तद्व्यापारविषयत्वात्। समस्तकार-

कोपहितञ्च रूपं कर्त्तुस्तत्प्रयोजकत्वात् ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वव्यवस्थितेश्च न चक्रकेतरेतराश्रयदोषः। एवं सति कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितस्येमसमस्तकारकव्यावृत्तावकारककार्य्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः। भवेदेवं यदि कर्त्रा कारकमात्रस्य व्याप्तिः स्यात्। सैवतु कुत इति चेत् कुतः पुनरव्याप्तिः नहि षड्भ्योऽन्यत् कर्त्रनुपहितं कारकमस्ति। नचैषामिव कर्तृप्रधानशून्यं लक्षणमस्ति एकैकमपोह्यशेष शेषतः कार्य्य सम्भावनायां सर्वापोहसम्भावनाप्रसङ्गात्। नच समस्तविशेषापोहे सामान्य स्थितिः यतः षट्कव्यावृत्तावपि कारणमात्रतः कार्य्यप्रत्याशा स्यात् एकप्रवृत्तौ तु सर्वप्रवृत्तिरप्रत्यूहा शृङ्खलाबन्धेन व्यवस्थिते।

अथ मतं तवैवेयं प्रक्रिया अस्माकन्तु कार्य्येणानुविहितभावा भावं चेतनं वा चेतनं कारकमुच्यते संहतौ च सर्वं स्वप्रधानमुपादाने तरव्यवस्था तु कथञ्चिदिति चेन्न तथापि निरुपादानत्वप्रसङ्गात्। जातिप्रतिनियतहेतुत्वेन तदवश्यमुपेयं तस्य प्रमाणसिद्धतयापह्नोतुमशक्यत्वादिति चेन्न उपादानमात्रस्य तद्धेतुत्वे निमित्तवैचित्र्येऽप्येक जातीयत्वप्रसङ्गात्। निर्निमित्तं वा प्रसज्येत उपादानादेव तथा विधात् तदुत्पत्ते र्न किञ्चिदेतत्। कस्मात् सामग्र्याः सर्वसम्भवइति चेत् कुत एतत् निमित्तसहितस्यैवोपादानस्य प्रत्यक्षानुपालम्भाभ्यां कारणत्वावधारणादिति

चेन्न दृश्यमात्रविषयत्वात्तयोः। दृश्यत्वं तस्य कथञ्चिदविवक्षितमिति चेन्न चेतनेऽपि तथा किन्न स्यादिति तस्मादुपादाननिमित्तयोर्यथा परस्परसहितयोरेककार्य्ये शक्तिस्तथाचेतनाचेतनयोरपीत्येकनिवृत्तावितर निवृत्तिप्रसङ्गः। अपि च मृत्पिण्डदण्डादिषु स्वव्यापारे पारतन्त्र्यं तावत् नियमेनोपलभ्यते।

तदिदं दण्डादिमात्रानुबन्धं वा स्यात् अदृष्टविशेषोपग्रहानुबन्धं वा अचैतन्यमात्रानुबन्धं वेति निपुणं निरूपय। तत्र न प्रथमः वेमादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात्। तेषां वेमादित्वमात्रानुबन्धमिति चेन्न दण्डादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् नचैतत् कार्य्यविषयनियतं गवाभ्याजनादौ दण्डादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात्। न द्वितीयः तस्य जाति विशेषानियतत्वे घटार्थमपि कदाचित्तेषां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् तन्नियतत्वे सएवोच्यताम्। नच घटपटशकटकटाहादिगतं दण्डवेमवासी सन्दंशादिगतं वा सामान्यमुपलभेमहि। अस्त्यसौ यतः शरीरि कर्तृत्वानुमानमिति चेन्न घटद्वारैव तथाभावात्। अस्तु वा संस्थान विशेषः नच सएवात्र निबन्धनं तस्याभावेऽपि जलादीनाञ्चेतनप्रेर्य्यत्वदर्शनात्। नच शरीरप्रेर्य्यं यत्तदेव चेतनप्रेर्य्यमिति नियमः शरीरस्यैव स्वातन्त्र्यप्रसङ्गादित्युक्तप्रायम्। तस्मादचैतन्यमात्रनिबन्धन मेतद्दण्डादिषु तथाच परमाण्वदृष्टादिष्वपि तस्य भावात्तथाभावो दुर्वारः।

तदेतत् कार्य्यं कारणवत्तया व्याप्तं सा च विपक्षेऽसम्भवन्ती स्वव्याप्यानुपादाय व्यावर्त्तमाना स्वपक्षे विश्राम्यतीति उभयमुखो प्रतिबन्धसिद्धिः । कः पुनरयं प्रतिबन्धः स्वाभाविकः सम्बन्धः कः स्वाभाविकार्थः निरुपाधित्वं कः पुनरुपाधिः साध्यप्रयोज्यं निमित्तान्तरं किं वास्य लक्षणं साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वे सति साध्यव्याप्यत्वं कथं पुनरेवंलक्षणकोऽर्थः प्रत्येतव्यो निराकर्त्तव्यो वा विपर्य्ययाविरोधबाधकाभ्याम् किं बाधकम् अन्वयव्यतिरेकविषय भूयोदर्शनसाहायकमाचरन्नुत्तरदुस्तर्कः । स चात्माश्रयेतरेतराश्रय चक्रकानवस्थानिष्टप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधोऽपि क्वचिद्व्यभिचारं निराचक्षाणं क्वचित्तन्निबन्धनमुपाधिमवधूनयन् सहायीभवतीति फलतो न कश्चिद्विशेषः । तदुदाहरणानि चात्रैव यथायथं परिचेयानीति ।

अथ न्यायदुर्बलस्य प्रतिबन्धीकरणं यदुत्तैवं शशविषाणस्यापि सिद्धिः स्यात् दृश्यमात्रनियतत्वात् प्रत्यक्षबाधस्य । नच दृश्यत्व निवृत्तेरेव विषाणत्वनिवृत्तिः अव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तेरयोगात् विषाणगतकार्य्यत्वप्रयुक्तत्वाच्च दृश्यत्वव्याप्तेः तेन तन्निवृत्तावपि नाकार्य्यस्य शृङ्गस्य निवृत्तिरिति । एतच्च सहार्थसिद्ध्याकृतकृत्यस्य न परिभ्रंशाय निष्प्रयोजनविषयत्वात् । तथापि सम्भावितस्या कीर्त्तिभिया नोपेक्षामर्हति प्रतिबन्धिरिति चेत् तर्हि आभेषीरिय शुश्रोच्यते । तथाहि अर्थतः शशीयशृङ्गसाधनप्रवृत्तइदं प्रष्टव्यः किन्नो

विषाणशब्देनान्यदेव किञ्चिद्विवक्षितं रोमादिविषाणजातीयं वा द्रव्यम् । प्रथमे सिद्धसाधनं लोकविरोधश्च लोके तद्विपरीतस्यैवार्थस्य विषाणशब्देनाभिधानात् । द्वितीये त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां संस्थानविशेषकार्य्यत्वमेव व्यवहारलक्षणायास्तदभिव्यक्तेः कथं तद्रहितेषु परमाण्वादिषु तत्सम्भवः सम्भवे वा न कथं तत्र घटत्वादिकमपि । ओमिति ब्रुवतः कथं न जातिसङ्करप्रसङ्गः कारणं विना कार्य्याभावप्रसङ्गोवा नवा अन्वयव्यतिरेकौ कार्य्यकारणभावे प्रमाणमिति सर्वं समाकुलमाकुलमतेः । तस्मादतीन्द्रियं नित्यं वा विषाणमेव न भवति यच्च विषाणं तच्च प्रत्यक्षबाधितमिति कुतस्तदनुमानावकाशः ।

एवं तर्हि नित्यं ज्ञानमित्यपि व्याहतम् इन्द्रियादिविकारमात्र व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वाज्ज्ञानत्वसामान्यस्येति चेन्न अतद्भावत्वादतदाक्षेपकत्वाच्च । नहि मातृत्वस्य बन्ध्यात्ववन्नित्यत्वस्याभावे ज्ञानत्वमचेतनानामपि चेतनत्वप्रसङ्गात् । नापि नित्यत्वं ज्ञानत्वाभावमाक्षिपेत् ज्ञानत्वेनाविरोधात् विरोधमूलस्य विपक्षबाधकस्याभावात् दर्शनादर्शनयोश्चार्थप्रवणत्वोपाधिग्रस्तत्वात् रूपत्वानित्यत्वयोश्चक्षुर्मात्रग्राह्य व्यक्तित्ववत् । नचेन्द्रियादिविकारोज्ञानत्वाभिव्यक्तिहेतुः अर्थ प्रवण व्यक्तिमात्रस्यैव तन्निरपेक्षस्यातथाभावात् एतदनपेक्षस्य तु तस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । अथ क्षुद्रोपद्रवाः केवलस्य कर्तृत्वे विश्वस्य वैश्वरूप्य व्याघातः सततोत्पत्तिप्रसङ्गश्च अदृष्टापेक्षा-

याञ्च कल्पनागौरवं तत एव तदुपपत्तेः स्वार्थे प्रवृत्तावनीश्वरत्वप्रसङ्गः परार्थं प्रवृत्तावदुःखमयसर्गप्रसङ्गः। एवमेव प्रवृत्तावचैतन्यम् एकत्वे प्रमाणाभावः अनेकत्वे त्वसार्वज्ञ्यं प्रतिनियतसामग्रीविज्ञत्वादित्यादयः। तत्र कारणचक्रस्यैकदेशमुपादाय शेषवैयर्थ्यप्रसञ्जने सर्ववैयर्थ्यप्रसङ्गः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् अनुमितकारणभावस्याप्येवं प्रमाणसिद्धत्वाविशेषात्। यत्र यदर्थं कल्पितं तस्य तेनैव विफलीकरणे सर्वत्रादृष्टमुपादाय दृष्टवैफल्य प्रसङ्गः। तथाच तदपि न स्यात् प्रमाणाभावात् दृष्टे नह्यदृष्टमुन्नीयते परार्थञ्च प्रवृत्तिः स्वार्थाभावात्। नच दुःखदृष्ट्या कारुण्यापवादः जनकाध्यापकचिकित्सकादिषु व्यभिचारात्। अथ दौर्ज्जन्यादेव किं नैवमिति चेन्न दोषाभावात् तदभावश्च मोहाभावात् तदभावोऽपि सर्व्वज्ञत्वादिति। एकद्व्यणुककारी तु परमाणुमदृष्टमुपकार्य्यत्र्यणुकादि भोगपर्य्यन्तं द्र्यादिपदार्थषट्कञ्च जानाति न न मित्यविवादम् एषामुपादानादिरूपत्वात् अत्रच्छेद्यतच्छेदकभावापरिज्ञाने चोपादानादिपरिज्ञानानुपपत्तेः। यश्च त[illegible]सिकं कर्त्तुं ज्ञातुं वा समर्थः स तज्जातीयं सर्वमेवेति नियमः। सामर्थ्यस्य जाति नियतत्वात् केवलं समर्थोऽपि सहकार्य्यसन्निधेर्न कुर्य्यात् न जानीयात् तत्र प्रथम नियतएव कार्य्यस्य देशकालनियमोपलम्भात्। द्वितीयन्तु सम्भवेदपि यदि कार्य्यसस्य ज्ञानं स्यात्। नच तत्तथाकयमिति चेत् शरीरापाये तदाश्रिताना-

मिन्द्रियादीनामपायात्। नचान्वयव्यतिरेकसिद्धहेतुभावस्याभावेऽपि हेत्वन्तरात् कार्य्यजन्म निर्हेतुकत्व प्रसङ्गात्। नचाहेतुकं कार्य्यं नाम ततःस्वतः सिद्धैवास्य ज्ञान चिकीर्षाप्रयत्नशक्तिर्यन्नोचरा तज्जातीयसमस्तगोचरेति सर्वज्ञसिद्धिः। शरीरापायएव कथमिति चेत् दृश्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् अदृश्यस्यापि सावयवतया मूर्त्ततया च निविड़तरपाषाणमध्यवर्त्तिनि भेकशरीरादौ कार्य्ये कर्त्तव्ये नाभग्नस्य प्रवेशः। नच परमाणुरूपं तच्छरीरम् अनन्तरालत्वे निर्म्मनस्कतयेन्द्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः नच वहिर्वृत्तिमनो ज्ञानजननोपयोगि शरीरवैयर्थ्य प्रसङ्गात्। नच दविष्ठ एव सूर्य्यादिस्तत् कुर्य्यादिति साम्प्रतं कारकानधिष्ठानात् शरीरस्य तदायतनतया प्रयत्नस्याव्यापकत्वात्। तथापि च व्यापकत्वे असमवायिकारणानुरोधेनाकारणकतया तदेव नित्यत्वम्। नचादृष्टमात्र सम्बन्धेन क्रियाहेतुत्वम् अस्मदादिप्रयत्नस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्। नच संयुक्तसंयोगादधिष्ठानं साक्षादधिष्ठानस्य विवक्षितत्वात्। विषापनोदादौ कथमिति चेन्न तत्रास्मदादेर्ज्ञानमात्रं प्रति यत्नस्या विरोधात् विषापनोदादौ तु तत्सहकारिणस्तज्जन्याट्टष्टसहकारिणो वाऽन्यस्यैव तत्त्वो यत्नः क्रियाहेतुरिति। सर्गादौ तु न शरीरगन्धोपीति सर्व्वथाकलेवरविगमादकारणकतया बुद्धेः सर्वज्ञत्वमनिवार्य्यं विशेषात् कर्त्तुरेकस्येति।

अस्तु तावदसौ सर्व्वज्ञः कर्त्ता, वक्ता तु कथमिति चेत्

वचनशक्तौ सत्यां परार्थैकतानत्वात् योहि हिताहितविभागं विद्वान् परार्थाभिप्रायः स स्थानकरणपाटवे सत्यविदुषेऽवश्य-मुपदिशेत् यथाम्नाय दक्षिणेन याहि वामेन मागा-इति पृथग्जनोऽपि तथा च भगवानिति स्थानकरणपाट-वमसिद्धं देहाभावात्, तेषां ताल्वादिविवृतादिरूपत्वात्। नच तदन्तरेणैव तन्निष्पत्तिः तदुत्पत्तेरवधारणात्। नच तत्कारणमनधितिष्ठत स्तत्कर्तृत्वमीश्वरस्यापीति चेन्न यस्य कार्य्यस्य यत् कारणम् अन्वयव्यतिरेकसिद्धं तत्-कारणाधिष्ठानयोः स्थूलसिद्ध्यर्थं तदवयवपरम्पराकारणाधि-ष्ठानवदवश्यम्भावनियमात्। नच सर्व्वत्र कार्य्ये कायः कारणमिति प्रागुपेक्षितः पितृत्वाद्योपदेशानुमानम्। त-थापि कतम आगमस्तेन प्रणीतइति चेत् वेदायुर्वेदादि-रित्यधिकरि कर्णज्वरः सिंहनादः। तथाहि न तावदय-मायुर्वेदोऽप्रमाणं सम्वादस्य प्रायिकत्वात्, विसम्वादस्य काकतालीय तथा कर्तृकर्म्मसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात्, पुन-स्तत्साद्गुण्ये ततएव फलसिद्धेः। नच निर्म्मूलस्तथा भवि-तुमर्हति अतिप्रसङ्गात्। नचान्वय व्यतिरेकावस्य मूलम् आवापोद्वापेन योगानामनन्ततयार्व्वाचीनेनाशक्यत्वात् विषादौ तथाकरणे बहुतरानर्थप्रसङ्गाच्च। कश्चप्रेक्षावा-ननाकलितवस्तुतत्त्वः पाठनप्रोषणच्चारणशिवाच्यधनलङ्घना-दिकं योग्यायै कारयेत् कुर्य्याद्वा। नचोपदेशस्योपदेशपा-रम्पर्य्यमात्रं मूलम् अवश्यमुपदेशस्य क्वचित् प्रमाणे विश्रा

स्तेरिति व्याप्तेः। नच नित्यागमसम्भवः वाक्यत्वात्। तस्मादतीन्द्रियार्थदर्शिपूर्व्वकोऽयमिति विशेषः। तथाचानेन दृष्टान्तेन महाजनपरिगृहीतत्वाद्वेदा अपि सर्व्वज्ञपूर्व्वका इत्यनीयते।

ननु महच्छब्दो यद्यत्र पूज्यप्रामाणिकवचन स्तदा सन्दिग्धासिद्धविशेषणो हेतुः। अथ बह्वर्थः तदा सुगताद्यागमैरनैकान्तः तेषामपि वा सर्व्वज्ञपूर्व्वकत्वमिति चेन्न बहुत्वातिशयस्य विवक्षितत्वात् कोऽतिशयः सर्व्वदर्शनान्तःपातित्वं कस्तैः परिग्रहः अर्थानुष्ठानं स्वीकृतव्यवहारव्याकरणादिपालनीयत्वं स्वीकृतप्रामाण्यायुर्वेद स्वीकृतार्थत्वञ्च। तथाहि नास्त्येव तद्दर्शनं यत्र सांवृतमेतत्क्वापि गर्भाधानाद्यन्त्येष्टिपर्य्यन्तां वैदिकीं क्रियां जनो नानुतिष्ठति, स्पृश्या स्पृश्यादिविभागं वा जनोनानुमनुते व्यतिक्रमे वाचमनस्नानादि प्रायश्चित्तं नानुतिष्ठति। न सर्वत्र सर्व्वोजनएवमिति चेत् माभूत् नहि सर्वत्र सर्वैर्योगिभिरायुर्वेदार्थो नानुष्ठीयतइति न तस्य महाजन परिग्रहः अपि तु सर्वदर्शनान्तःपातिभिरित्येव। तथापि न सर्वो वेदार्थएवमिति चेत् माभूत् नहि सर्वोवेद्यकार्थएव मपितु कश्चिदपि केनापि एवन्तर्हि सौगताद्यागमार्थोऽपि कश्चिदहिंसादिः सर्वदर्शनान्तःपातिभिरनुष्ठीयतएव कैश्चिदिति सोऽपि महाजनपरिगृहीतः स्यात्। न सन्देहात् किमहिंसादिर्वैदिकएवार्थो विड़ालव्रतन्यायेन स्वख्यापनाय शौद्धोदनिप्रभृतिभिरुपनिबद्धः आहोस्वित् स्वयं

प्रदृष्ट एवेति। न तावत् स्वयं दृष्ट एवेति श्रमणकाद्यागमा-साधारणत्वात् यस्तु साधारणो मण्डलीकरणादिः केशोल्लु-ञ्चनादिर्वा नासौ सर्वैरनुष्ठीयते वैदिकस्त्वसाधारण एव नि-षेकादिस्तथेति। अपि च वाचकापभ्रंशविभागोऽस्ति वस्तु-तीनवा तद्व्यवहारस्तावत् सर्वैरेव तीर्थिकैरापोशानेन स्वी-कृतः तथा शिक्षाज्योतिश्छन्दोनिगमनिरुक्ताद्यर्थस्य तेषां वे-दरक्षैव परमं प्रयोजनमिति।

स्यादेतत् व्याकरणादीनि तावत् सर्वैरेवाभ्युपेतार्थानि वेदा अपि तैः पालनीया भवन्तु तएवेति तु कुतः संसार-मोचकागमोऽपि तत्पालनीयः किन्न स्यादिति चेन्न तत्कर्तृ-भिस्तथानभ्युपगमात् अव्युत्पादनात् असाधारणलिङ्गाभा-वात् विरुद्धलिङ्गसद्भावाच्च। नहि वेद शब्दार्थाविव सुगता-द्यागमासाधारणशब्दार्थावनुरोध्य तेषां प्रवृत्तिः यतएवमु-न्नीयते प्रत्युत विरोधएव तैस्तदप्रामाण्यव्युत्पादनात् तस्मात् सर्वाभ्युपेतव्यवहारव्याकरणादिपालनीयत्वमपि वेदानामेव नान्येषां सर्वाभ्युपेतप्रामाण्यैरायुर्वेदादिभिः स्वीकृतश्चैषा-मर्थः प्रतिपदं तदीय शान्तिकपौष्टिकप्रायश्चित्ततपोजप्यदा-नहोमाभ्युपदेशात् नचैषभागस्तत्राप्रमाणमेव तुल्ययोगक्षेम-त्वात्। एतदेवासिद्धं प्रक्षेपस्यापि सम्भवादिति चेन्न अध्ये-तृध्यापयितृसम्प्रदायाविच्छेदात् अन्यथाकरणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणमिति न्यायात्। तस्मादेवंरूपोऽपि महाजनप-रिग्रहोवेदानामेवेति सोऽयमीदृशो महाजनपरिग्रहो वेद-स्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेऽसम्भवन् सर्वज्ञपूर्वकत्वेन व्याप्यते। यथा-

हि पूर्वविरुद्धापूर्वव्याकरणवैद्यकादिषु विगानादपरिग्रहस्तथा तथाविधे धर्मशास्त्रेऽपि व्यामोहाद्भवन्नपि कस्यचिदेव नतु सर्वेषाम्। अथ पूर्वाविरुद्धस्तत्तथापि पूर्वस्य पूर्ववदपरिग्रहे केनचित् परिग्रहे वा कथं तन्मूलस्यान्यस्य सर्वैः परिग्रहः। नच नासीदेव पूर्वं धर्मशास्त्रं स्थानान्तरस्याच वस्तुनि कुण्ठतयानुष्ठानाभावस्य प्रसङ्गात्। तथाच धर्माभावे तु तत्कार्य्यस्य सुखस्याप्यभावे रागानुत्पत्तौ लोक समीहोच्छेदे लोकोच्छेदप्रसङ्गः।

तस्मान्महाजनपरिगृहीतपूर्वपूर्वागमपूर्वकत्वाद्वा प्रवाहनित्यत्वाद्वा प्रलयविच्छेदे सर्गादौ सर्वानुविधेयपुरुषधौरेयपूर्वकत्वाद्वा महाजनपरिग्रहः। ननु पूर्वागमानपेक्षार्वाचीनपुरुषपशुपूर्वकत्वात् पूर्वागमप्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयथापि तस्य विप्रलम्भकत्वात् प्रामाण्ये हि तद्विरुद्धाभिधानं विप्रलम्भएव अप्रामाण्येप्युपायमविदुषोऽननुष्ठाने तदाभासानुष्ठाने वा असर्वज्ञोपदेशोविप्रलम्भएवेति। तत्र न प्रथमो वेदपरम्परानुपलम्भात् अर्वाचीनानां पाठपारतन्त्र्यमात्रेण प्रवाहोपपत्तौ तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात्। नापि च द्वितीयः वेदह्रासदर्शनात् यत इदानीमश्रूयमाणस्यापि वेदस्यानुष्ठीयतेऽर्थः निबध्यते च मन्वादिभिः पुरुषाणामपचीयमानशक्तित्वाच्च यथा ह्यश्वमेधराजसूयाद्यनुष्ठानशक्तेरपचयस्तथाध्ययनशक्तेरपि। नच पूर्वमपि नानुष्ठिताएव राजसूयादयः तदर्थस्य वेदवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नच नित्यानुमेयवेदसम्भवः वर्णानां नित्यत्वेप्यानुपूर्व्याः पाठाऽ-

यत्वात्। नचानुपूर्व्वीशून्या वर्णाः पदं नाम, नचाकाङ्क्षाद्युपेत पदं कदम्बकादन्यद्वाक्यं नामेतिगुरुरपि लघुरेव। तस्मात् पुरुषाणामनुष्ठानशक्तिवदध्ययनशक्तिरपि युगक्रमेणापचीयते ततो वेदानां शाखोच्छेदः तदर्थानामनुष्ठानोच्छेदः वर्णाश्रमाचारव्यवस्थाविप्लवश्चेति।

अतएव भगवतोव्यासस्य पुरुषशक्त्यपचयमवेक्ष्य वचनानि स्वल्पायुषः स्वल्पसत्वाइत्यादीनि, वेदोत्सादमवेक्ष्य प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इत्यादीनि अनुष्ठानोत्सादमवेक्ष्य दानमेकं कलौ युग इत्यादीनि आचारविप्लवमवेक्ष्य प्रजास्तत्र भविष्यन्ति शिश्नोदरपरायणा इत्यादीनि। तथा च श्रूयमाणा अपि वेदावयवा उत्सादमुपयास्यन्ति वेदत्वात् वाक्यत्वाद्वा उत्सन्नशाखावदिति न्यायः यथाचैतत् तथा पर्वता अपि चूर्णीभविष्यन्ति पार्थिवत्वात् घटवत् समुद्रा अपि शोषमुपयास्यन्ति जलाशयत्वात् स्थलीपल्वलवत् सूर्य्योऽपि निर्वास्यति तेजस्त्वात् दीपकवत् ब्रह्मापि प्रैष्यति शरीरित्वात् अस्मदादिवत् इत्याद्यागमाविरोधेनानुमीयताम्। स्यादेतत् भविष्यदुच्छेदोऽनुमितः स तु भूतोऽपीति कुत इति चेत् अतएव यत उत्सादानन्तरं पुनः सर्गेण भाव्यम्॥ अन्यथा संसारिणां कृतहानप्रसङ्गः। नहि विश्वनिर्म्माणमन्तरेणभोगज्ञानयोः सम्भवः। नच तेन विना कर्म्म प्रवाहसंरोधः। ततोयथा भविष्यन् विश्वसर्गउच्छेदपूर्व्वकस्तथायमपीति। समय नियमस्तु प्राणिनां कर्म्मवैषम्येऽपि वर्षादिनियमवदुदयास्तमयनियम वद्वा दृष्ट-

व्यः कर्म्मणामेवैवं स्वभावत्वात्। एतदर्थमेव हि पुराणेषु सृष्टिप्रलययोर्दिवसरात्रिव्यवहारः। तथापि सर्वप्राणिनामयौगपद्ये किं प्रमाणमिति चेत् द्विःसप्तभौमभुवनप्रासादमध्येऽपि निर्भया एव आसकुटोट्टविहारिणः शरीरिण इति महती प्रत्याशा।

तस्मात् सर्गादिमहाजनमन्वादिपरिग्रहपूर्वकोऽयमद्य यावदनुवर्त्तत इति नानवसरदोषावकाशोऽपीति युक्तमुत्पश्यामः। तदेव कथं मन्वादिभिः परिगृहीता वेदा इति चेत् आयुर्वेदवदाप्तोक्तत्वनिश्चयात्। स एव कुत इति चेत् अध्यक्षतः तेषामप्यतीन्द्रियार्थदर्शित्वात्। तादृशान्तेषां तत्परिग्रहेण किं प्रयोजनमिति चेत् अस्मद्व्यवहारेणास्मदपत्यानि व्युत्पद्यन्ताम्। तथा च धर्म्मसम्प्रदायः प्रवर्त्ततामिति भूतदया स्वाधिकारसम्पादनञ्च। अथवा सर्गान्तरगृहीतव्याप्तिप्रादुर्भावे सुप्तप्रतिबुद्धवत् पितृत्वेनाविप्रलम्भकत्वमुच्चावचभूतनिर्म्माणदर्शनेन सार्वज्ञ्यमनुमायाप्तत्वनिश्चयस्तेषाम् तस्य। यद्वा भगवानेव सम्प्रदाय प्रवर्त्तनव्यसनव्यग्रः कायसहस्राणि व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावव्यवस्थितानि निर्म्माय तदातनं महाजनं परिग्राहितवान् नटनोपाध्यायवत् स्वयं नटित्वेति सर्वं सुस्थम्। पक्षत्रयेऽपि चात्र पुराणादिसङ्कथाप्यस्तीति। स्यादेतत् परमेश्वरप्रवर्त्तितोऽप्ययमेवं वेदसम्प्रदायः सर्गान्तरवेदापेक्ष एवेति सेश्वरमीमांसापक्षः कपिलपक्षो वा स्यादिति चेत् किमर्थं पुनरियमपेक्षा पूर्ववेदे जगन्नाथस्य, न तावद्वेदार्थोपलम्भाय नित्यसर्व-

ज्ञत्वात् ।—नापि वचनार्थं स्वभावतः सर्वकर्तृतया आदर्शान पेक्षणात् । नापि विरोधपरिहारार्थं प्रतिपाद्यानां तदनुसन्धान विधुरत्वात् आवैधुर्य्ये वा कर्त्तुः सार्वज्ञ्यविज्ञानादेव समस्तविरोधविधूननात् । तथापि पूर्वसर्गान्तरादेव व्यवहारोऽपि परमेश्वरस्य गोचरइति चेत् कः सन्देहः यदि वैतदेव वेदस्य प्रवाहनित्यत्वं न केवलं तस्य किन्तु घटादेरपीति न्यायएव दर्शनमन्यथा मीमांसैवेति क्व सेश्वरमीमांसेति । तस्मादुक्तरूपः परिग्रहो नान्यथा सम्भवतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । तथाचाप्तोक्तत्वात् प्रामाण्यमिति । कथं पुनः सुगताद्यागमेषु अनादरश्छान्दसानां वेदविद्वेषिदर्शनात्तः पातिपुरुषप्रणीतत्वादिति माशङ्किष्ठाः जिनेन्द्रजगदिन्द्रप्रभृतिप्रणीतेष्वप्यादरात् तत् कस्य हेतोः महाजनपरिगृहीतपूर्वागमाविरुद्धतया तदनुसारित्वात् कुतस्तर्हि सिद्धप्रामाण्यवेदविरोधात् । कथन्तर्हि कतिपयैरपि तत्परिग्रहः आयासभीरुभिर्दुःखमयजात्यकर्म्मविद्वेषात् उत्तरगर्त्तीयतन्तुवायवत् नत्वेवं वेदे कर्म्मण्येव निर्भरत्वात् त्रैवर्णिकबहिःकृतैरनधिकारिभिरनन्यगतिकत्वात् कीर्त्तिप्रज्ञाकरवत् । नत्वेवं श्रुतौ परैः पूज्यमानानामप्यत्राप्रवेशात् इतः पतितानामपि परै रुपादानात् भक्ष्यपेयाद्वैतरुचिभिश्च रागात् सरभादिवत् । नत्वेव माम्नाये तद्विभागव्यवस्थापकत्वात् कुतर्काभ्यासिभिश्च मोहात् कालाचार्य्यादिवत् । नत्वेवं ब्रह्मणि आबालभावं प्रवृत्तेः अविवेकिभिश्च पाषण्डसंसर्गात् शौण्डिक्कादिवत् । नत्वेवं प्रकृते पित्रादिक्रमेण

प्रवर्त्तनात् योगाभ्यासाभिमानिभिरव्यग्रताभिसन्धेः सुभूत्यादिवत्। नत्वेवं प्रस्तुते प्रथमतः कर्म्मकाण्डएव नियोगात् अयोग्यराजीवनात सामान्यश्रमणकवत्। नत्वेवं प्रकृते आगन्तुकानामनधिकारात् कुहकवञ्चितैः समीचीनप्रत्ययात् दीपङ्करदर्शि वालिशवत्। नत्वेवं प्रकृते तदभावात् किन्तु महाजनपरिग्रहाद्दक्तृप्रामाण्यमनुमाय आयुर्वेदे नैरुज्यकामवदिति।

किं पुनरमीषां मूलं नह्येतावन्तोग्रन्थराशयः परविप्रलम्भार्थं प्रणीयन्ते। नच विश्वमेव विप्रलब्धमिति चेत् भवतु किञ्चिन्मूलं किमनेन चिन्तितेन अतिनिर्बन्धे तु क्षणिकनैरात्म्यादिप्रतिपादकानां तर्काभासः प्रतिपादितञ्च तथा शून्यसाकारादिप्रतिपादकानां तु दुरभ्यासः योगशास्त्रेष्वभ्यस्यतः स्वरूपशून्यत्वमेव भाव्यमेवेति प्रतिपादनात्। चैत्यचीवरादिप्रतिपादकानान्तु स्वस्थितिमभिसन्धाय दर्शनान्तरस्थितिद्वेषः स्वस्थितौ प्रमाणमनपेक्ष्य परस्थितौ दिगानात् ब्रह्मचर्य्यादिप्रतिपादकानान्तु वेदाएव न्यायाविरुद्धं परतन्त्रोक्तमप्यनेनाप्यप्रसिद्धेर्ग्रह्यतइति विमर्शात्। मन्त्रकोषप्रतिपादकानान्तु प्रणववीजजातयः सर्वसाधारण्यः। अद्वियदेवतानामाङ्गस्वधिकः श्रद्धा परिगृहीतश्चाकारोदेवतेति हस्तसमालोचः सत्यतपःशालिनां वचनं मन्त्रः विषयवत्यां चिन्तायां चित्तस्थैर्य्यं प्रयोजनं कथमन्यथा महर्षीणां शापानुग्रहक्षमता कथं वा चतुर्भुजाष्टभुजादिव्यवस्थितिः दुरूहादिति एकविप्रलम्भार्थं वा केनचित् कियदेव प्रणीतम्।

तेन अनुष्ठितमपरैस्तदनुयायिभिर्गृहीतमनुष्ठितं व्याख्यातं निवर्द्धितञ्चेति किमनुपपन्नम्। तस्मादिदन्द्वागमव्युदासेन वेदा एवार्वाचीनपुरुषपूर्वकत्वशङ्काव्युदासेन परमेश्वरप्रणीतत्वादेव भूतार्थभागस्याप्रामाण्यशङ्काव्युदासेन प्रमाणमेवेति नियमः। कथञ्चरममिति चेत् महाजनपरिग्रहस्य तत्साध्यस्य वा सर्वज्ञपूर्वकत्वस्य पुरुषदोषाभावस्य वा प्रामाण्यहेतोर्भूतभाव्यार्थभागयोः साधारणत्वात्। किं तस्य फलमिति चेत् स्वार्थप्रतिपादनं किं तेन प्रयोजनं यथायथमुपादानं हानं मोक्षस्य तत्त्वानर्थकहेतूनां तत्त्वज्ञानादीनाम् अर्थहेतूनामुपादानम् आत्मनो मोक्षश्चेति।

कः पुनरयं मोक्षः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरात्मनः, किमात्यन्तिकत्वं तज्जातीयात्यन्ताभावविशिष्टत्वं, कथं कारणमात्रोच्छेदात्। अपुरुषार्थोऽयमिति चेत् असत्यस्याकाम्यस्याशक्यस्य दुर्लभस्य च तथाभावात्। नत्वयं तथा, सत्यो ह्ययं प्रमाणसिद्धत्वात्, सर्वैरभ्युपगमाच्च, काम्यश्च दुःखस्य स्वभावद्वेष्यत्वात्। सुखार्थं त्याज्यमिति चेन्न अतद्धेतुत्वात् व्याप्तेरिति चेन्न असिद्धेः। नहि दुःखाभावः सुखेन व्याप्यत इति सुखं तावत्तेन व्याप्यत इति चेत् तर्हि सुखे सत्यवश्यं दुःखाभावो भवेदिति सुखप्रार्थनेऽपि विपरीतापत्तिः, नावेद्यत्वादसौ काम्यत इति चेन्न दुःखार्त्तानां तदभाववेदनमभिसन्धायैव तज्जिहासादर्शनात् कथमन्यथा देहमपि जह्युः, अविवेकिनस्ते इति चेत् किमत्र विवेकेन इष्यमाणतामात्रानुबन्धित्वात् पुरुषार्थस्य गम्यागम्ययोः काम्यत्ववत्।

बहुतरानर्थप्रसक्तिशङ्कया तु शास्त्रमनुकूलयन्तस्ते इतरेभ्यो-भिद्यन्ते। अपिचैवं कण्टकादिजन्यदुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो न स्यात् अवेद्यत्वात् प्रथमं विद्यते असाविति चेत् तुल्यं मोक्षेऽपि, नाध्यक्षेणेति चेत् तर्हि दुरितक्षयकामस्य कर्म्मानुष्ठानानर्थक्यप्रसङ्गः तदभावतत्फलाभावयोरनध्यक्षत्वात्। उपलब्धि योग्यतापन्नानिवृत्तिरूपत्वादयमदोष इति चेत् तुल्यं दुःखवत् सुखस्याप्युच्छेदादकाम्योऽयमिति चेन्न तृष्णया दोषतिरस्कारेण प्रवृत्ति वदलस्यत्वयेन गुणतिरस्कारान्निवृत्तेरपि दर्शनात् मधुविषसंपृक्त मन्नमत्रो-दाहरणम्। सन्ति केचनालस्यत्वयवन्तः नच समर्थं दुःखस्यैव प्राचुर्य्यात् दुःखे सुखहेत्वनुषङ्गेऽपि सुखे दुःखहेत्वनुषङ्गनियमाच्च। तथाहि न्यायोपार्ज्जितेष्वेव विषयेषु कियती सुखखद्योतिका कियन्ति वार्ज्जनरक्षणादिदुःखदुर्द्दिनानि। अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यन्निविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुमशक्यं विदाङ्कुर्वन्तु सन्तो, यदि कण्टकादिजन्येषु दुःखेषु लेशतोऽपि सुखानुसङ्गः। अस्ति तु स्वर्गादि सुखेष्वपि बहुलोदुःखशल्यसम्भेदः अतएव विविच्य भुज्यतां तुषतण्डुलवदित्यशक्यमिति। शक्यस्यायं निर्वर्त्तत्वात् तत्स्यापरावृत्तेः अनर्थवासनाननुकूलाभिसन्धित्वाच्चेति। नित्यन्तु सुखं न सत्यं योग्यानुपलब्धबाधितत्वात्।

श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलम्भबाधिते तदनवकाशात् अवकाशे वा ग्रावप्लवनश्रुतेरपि तथाभावप्रसङ्गात्। नापि काम्यं तदा सत्त्वात् नहि यद्यस्यास्ति स

तत् कामयते भ्रान्तेरेवं कण्ठचामीकरवदिति चेन्न स्वसंवेद्ये तदभावात्। नापि शक्यं नहि तन्निवर्त्यं नित्यत्वात् नापि विकार्य्यम् अपरिणामित्वात्। न संस्कार्य्यम् अनाधेयातिशयत्वात् न प्राप्यं नित्यसम्बन्धत्वात् न ज्ञेयं ज्ञानस्यापि नित्यत्वात् अनित्यत्वे वा शरीरादिकारणापाये तदनुत्पत्तेः उत्पत्तौ वा तेषामकारणत्वप्रसङ्गात्। तथाच सर्वः सर्वदर्शी स्यात् आत्ममनःसंयोगादेःसर्वत्राविशेषात् ज्ञानज्ञेययोर्नित्यत्वेऽपि तत्सम्बन्धीजन्यते। सच षट्पदार्थव्यतिरेकादुत्पन्नोऽपि निवर्त्तते प्रध्वंसवदिति चेत् भावाभावयोः प्रकारान्तराभावात्। तत्र स नाभावः प्रतियोग्यनुपपत्तेः भावत्वेऽवश्यमुत्पन्नोनिवर्त्तेत उपाध्यन्तराभावात्। अविद्या विध्वंसनमेव तत्प्राप्तिरिति चेत् अत्र न नोविवादः। नह्येकविंशति विधदुःखव्यतिरिक्ता अविद्या नाम तद्विध्वंसनञ्च पुरुषार्थ इति प्रतिपादनादिति दुरन्तञ्च तत् तदभिसन्धिः सुखसंस्कारसहकारितया तदुद्भवे विशिष्टसुखाभिलाषिणोवैषयिकेऽपि प्रवृत्तिसम्भवात्। अलाभेमत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्य्यञ्चु कामितेत्युदाहरणात्।

स्यादेतत् आत्मा तु किं स्वप्रकाशसुखस्वभावोऽन्यथा वेति पृच्छामः आज्ञोऽसि चेत् उपनिषदं पृच्छ। नैयायिकोऽसि चेत् न नैयायिकसुखज्ञानातिरिक्तस्वभावइति निश्चिनुयाः। तदतिरिक्ते तु सुखज्ञानव्यवहारवीजाभावात् तद्व्यवहाराभावः, अनुग्रहाभिष्वङ्गेन्द्रियप्रसादादिलक्षणकार्य्यं हि तद्व्यवहार वीजम्। अत्र प्रवणत्वस्मृति-

संस्कारादिकार्य्यञ्च ज्ञानव्यवहारवीजं लोके, तयोश्चाभाव आत्मनीति। तस्मात्

श्रुतेः श्रुत्वात्मानं तदनु समनुक्रान्तवपुषो
विनिश्चित्य न्यायादथ विहितहेयव्यतिकरम्।
उपासीत श्रुत्वा शमदमविरामैकविभवो
भवोच्छित्त्यै चित्तप्रणिधिविहितैर्योगविधिभिः॥

उपास्यमाने तस्मिन् प्रथमं वहिरर्थएव भासते यमाश्रित्य धर्म्म मीमांसोपसंहारः चार्वाकसमुत्थानञ्च तत्प्रतिपादनार्थं पराञ्चिखानि इत्यादि। तद्धानार्थं परं कर्म्मभ्य इत्यादि। अथार्थाकारः यमाश्रित्य त्रैदण्डिकमतोपसंहारः योगाचारसमुत्थानञ्च तत्प्रतिपादनार्थमात्मैवेदं सर्वमित्यादि। तद्धानार्थमगन्धमरसमित्यादि। अथार्थाभावः यमाश्रित्य वेदान्तद्वारमाचोपसंहारः शून्यत्वनैरात्म्यसमुत्थानञ्च तत् प्रतिपादनार्थमसदेवेदमग्रआसीदित्यादि। तद्धानाय अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये केचात्महनोजनाइत्यादि। ततोविवेकः यमाश्रित्य सांख्य मतोपसंहारः शक्तिसत्वसमुत्थानञ्च। तत्प्रतिपादनार्थञ्च प्रकृतेः परः स्यादित्यादि तद्धानाय नान्यत् सदित्यादि। ततः केवल आत्मा प्रकाशते यमाश्रित्याद्वैतमतोपसंहारः तत्प्रतिपादनार्थं न पश्यतीत्याहुरेको भवतीत्यादि। तद्धानार्थं नाद्वैतं नापि च द्वैतमित्यादि। ततः समस्त संस्काराभिभवात् केवलोऽपि न विकल्पते यमाश्रित्य चरमवेदान्तोपसंहारः तत्प्रतिपादनार्थं यतीवाचोनिवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि। सा

चावस्था न हेया मोक्षनगरगोपुरायमाणत्वात् । निर्वाणन्तु तस्याः स्वयमेव यदाश्रित्य न्यायदर्शनोपसंहारः तत्प्रतिपादनार्थम् अथ यो निष्काम आत्मकाम आप्तकामः स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति तत्रैव समवलीयन्तइत्यादि तस्मादभ्यासकामोऽप्यपद्वाराणि विहाय पुरद्वारं प्रविशेत् यतो मार्गं विमार्गसंसर्गसम्मोहमाशङ्कमानैरुच्यते लक्ष्येण धनुषा योगइति ।

बहुतरपरतन्त्रप्रान्तरध्वान्तभीत
स्तिमितपथिकरक्षासार्थवाहेन यत्नात् ।
इदमुदयकरेण न्यायलोकागमानाम्
व्यतिहतिमवधूय व्यञ्जितं वर्त्म मुक्तेः ॥
नास्य श्लाघामकलितगुणः पोषयन् प्रीतये नः
कोऽन्ये ष्वितस्तुतिशतविधौ शिल्पिनः स्यात् प्रकर्षः ।
निन्दामेव प्रथयतु जनः किन्तु दोषान्निरूप्य
प्रेक्ष्यांस्तस्य स्खलितवचनं प्रीणयेदेव भूयः ॥

इति श्रीमदुदयनाचार्य्य कृत आत्मतत्त्वविवेकः

समाप्तः ।

२५	अष्टकम् पाणिनीयम्	...	॥।
२६	वाचस्पत्यम् [संस्कृत-वृहदभिधान]	...	६०
२७	कादम्बरी—सटीक	...	४
२८	राजप्रशस्ति	...	=
२९	अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति		४
३०	सर्वदर्शनसंग्रह	...	१
३१	भामिनीविलास—सटीक	...	१
३२	हितोपदेश—सटीक	...	१
३३	भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित	...	१
३४	बहुविवाहवाद	...	।
३५	दशकुमारचरित—सटीक	...	१॥
३६	परिभाषेन्दुशेखर	...	॥।
३७	कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ)		॥
३८	चक्रदत्त (वैद्यक)	...	१॥
३९	उणादिसूत्र—सटीक	...	२
४०	मेदिनी कोष	...	१
४१	पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्म्म-सङ्कलितम्]		२॥
४२	विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	...	॥
४३	माधवचम्पू	...	।=
४४	तर्कसंग्रह (इंराजी अनुवाद सहित)		॥
४५	प्रसन्नराघवनाटक (श्रीजयदेवकविरचित)		१
४६	विवेकचुड़ामणि [श्रीमत्शङ्कराचार्य्य विरचित]		।=
४७	काव्यसंग्रह [सम्पूर्ण]	...	५
४८	लिङ्गानुशासन (सटीक)	...	।
४९	ऋतुसंहार—सटीक	...	।=

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरे—वि,ए,उपाधिधारिणः श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्यस्य सकाशात् लभ्यानि ।

सहुंडूतं कूते मौनं क्रोधि लैजलिदागाने।
ददुराल्पगा वक्ताणलागा मौनं हि शोभनम् [illegible]

Dharma Vir
IV Th year

Gurukula Kangri